

NÉPEK ÉS KULTÚRÁK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Tanulmányok
Mesterházy Károly tiszteletére

NÉPEK ÉS KULTÚRÁK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Tanulmányok
Mesterházy Károly tiszteletére

Főszerkesztő:

Kovács László–Révész László

Szerkesztette:

Bollók Ádám–Gergely Katalin–
Kolozsi Barbara–Pető Zsuzsa–Szenthe Gergely

Magyar Nemzeti Múzeum – Déry Múzeum – MTA BTK Régészeti Intézet – Szegedi Tudományegyetem

A kötet támogatói:

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM

nka
Nemzeti Kulturális Alap

ISBN

978-615-5209-56-7

Nyomdai előkészítő/ borítóterv:

Gyapjas Anikó

Készült a Kódex Könyvgyártó Kft. nyomdájában
370 példányban, 2016.

Felelős vezető: Marosi Attila

TARTALOM

KOVÁCS LÁSZLÓ: Előszó	9
-----------------------------	---

CSÁSZÁRKOR ÉS KORA NÉPVÁNDORLÁSKOR

BOCSI ZSÓFIA: A nádudvari gepidák nyomában. Egy többretegű szarmata és gepida település feldolgozásának első lépései	23
BOLLÓK ÁDÁM: Keresztény amulett Hács-Béndekpusztáról	81
DINNYÉS ISTVÁN: Szarmata sírleletek Abonyból	113
GRÓF PÉTER: Hun kori aranytárgy a visegrád-gizellamajori késő római erődből	137
MASEK ZSÓFIA: Dák divat Pannonia határán? Az alföldi jazigok romanizációjának kezdetéhez	147
RÁCZ ZSÓFIA–DARÓCZI-SZABÓ MÁRTA: Szarvasszemfog-csüngők kora népvándorlás kori sírokban	179
TOMKA PÉTER: Problémák a Hegykő-csoport körül	185
B. TÓTH ÁGNES: A folyók és vízrendszer szerepe a magyar Alföld településtörténetében a Kr.u. 5–6. században. Az eddigi eredmények rövid áttekintése.....	191
VÖRÖS GABRIELLA–DINNYÉS ISTVÁN: Szarmata és hun kori tűtartók Magyarországon I. Bronzlemez tűtartók	223

AVAR KOR ÉS 9. SZÁZAD

CSIKY GERGELY: A számok bűvöletében. Az avar kori vágófegyverek metrikus adatainak értékeléséről	243
GARAM ÉVA: A zamárdi avar kori temető lovas sírjai	271
LŐRINCZY GÁBOR: Újabb adatok Hajdú-Bihar megye avar kori lelőhelyeihez II. Megjegyzések a terület kora avar kori történetéhez	287
MADARAS LÁSZLÓ: Egy egyedi alakú edény Kenderes-Telekhalomról	303
MEDGYESI PÁL: Avar kori és 10–11. századi temetőrészlet Csárdaszállás-Hanzély-tanya lelőhelyen	309
NEVIZÁNSZKY GÁBOR–PROHÁSZKA PÉTER: Egy Tasziló-kehely stílusban díszített szíjvég Székelykeresztúrról (Cristuru Secuiest, Ro)...	343
PINTÉR-NAGY KATALIN: A hadjáratra, csatára történő felkészülés módjai az avar hadseregben	353

SZENTHE GERGELY: Egy kelet-európai csattípus a Kárpát-medencében. A Kárpát-medence és a kelet-európai sztyeppe 7. századi kapcsolataihoz	365
--	-----

MAGYAR HONFOGLALÁSKOR

BALOGH CSILLA: Kora Árpád-kori szállási temető Makó-Igási-Járandóban	391
Appendix: CSÖSZ ARANKA–MENDE BALÁZS GUSZTÁV: Archaeogenetikai vizsgálatok Makó-Igási-Járandó I. lelőhely 11. századi népességén	422
Appendix: MARCSIK ANTÓNIA: A Makó-Igási-Járandó lelőhely kora Árpád-kori csontvázainak vizsgálata	424
ERDÉLYI ISTVÁN: A magyar honfoglalás közvetlen előzményei	433
GÖMÖRI JÁNOS: A Tárkány helynevekről régészeti megközelítésben	439
JAKAB ATTILA: A Nagycserkesz-Nádasibokor lelőhelyen feltárt 10–11. századi temető	461
KOVÁCS LÁSZLÓ: Előzetesen a magyarhomorog-kónya-dombi 10–12. századi temetőről	481
KÖLTŐ LÁSZLÓ: Ufában őrzött ugor kori leletek elemi összetétel vizsgálata	503
MERVA SZABINA: „Rejtélyes bélyegű cserépedények”. Adatok a kisalföldi kora középkori grafitos kerámia régészeti és archaeometriai kutatásához.....	521
Appendix: SZAKMÁNY GYÖRGY–BENDŐ ZSOLT: Kora középkori kisalföldi grafitos kerámiák petrográfiai és SEM-EDX vizsgálati eredményei	542
POLGÁR SZABOLCS: Egy közép-ázsiai nép Kelet- és Közép-Európában a 9–13. században: a hvárezmiek	563
RÉVÉSZ LÁSZLÓ: A Maros–Körös köz 10–11. századi temetői	577
SZABADOS GYÖRGY: Vázlat a magyar honfoglalás Kárpát-medencei hátteréről	629
WOLF MÁRIA: Adatok a 10. századi magyarság csontművességéhez	649

KÖZÉPKOR

BICZÓ PIROSKA: Egy középkori birtokközpont egyházi épületei. A török hódoltság idején elpusztult Bátmonostor templomainak régészeti feltárása	669
FELD ISTVÁN: Korai eredetű ispánsági váraink a 12–13. században	695
GÁLL ERWIN–NYÁRÁDI ZSOLT: <i>'Drang Nach Osten'</i> : Terjeszkedés kelet felé. A 12. századi Magyar Királyság és a Csíki-medence kérdése	717
JUHÁSZ IRÉN–SZATMÁRI IMRE: Egy régi ásatás újraértékelése. (Dombegyház-Vizesmonostor)	737
LOVAG ZSUZSA: Építési áldozatok az esztergom-szigeti apácakolostorban	771
MORDOVIN MAXIM: Templomok az ispánsági várakban	777
SZENDE LÁSZLÓ: Néhány megjegyzés az Árpád-kori Magyarország textilművességéről	795
TÓTH ENDRE: Különleges oszlopfők Szombathelyről	809

A MAROS–KÖRÖS KÖZ 10–11. SZÁZADI TEMETŐI

RÉVÉSZ LÁSZLÓ

A MAROS–KÖRÖS KÖZ FÖLDRAJZI VISZONYAI

E tájegység határait pontosan kijelölik az azt övező folyók: déli irányban a Maros, nyugaton a Tisza, északon a Hármaskörös, keleten a Fehér-Körös és a Fekete-Körös.¹

A mai térszín kialakulásában jelentős szerepet játszott a pliocén kor végén a Pannon-tó feltöltődése. Területébe a földtörténeti negyedkorban belevágódtak a Duna, a Tisza, a Maros és a Körösök medrei, létrehozva alacsony hordalékkúpjaikat. A folyóknak állandó medrei nem alakultak ki, hordalékukat lerakva bekalandozták a síkságot, amelynek emlékét számtalan fattyúág őrzi. A Maros egy-egy hajdani mederszakaszát jelzik a Veker és a Kórógy erek, valamint a Száraz-ér. Jellemző módon a Maros még a magyar honfoglalás idején is valódi meder nélkül ömlött a Tiszába. A folyók széles árterei mentén alakultak ki azok a térségek, amelyek a letelepedésre leginkább alkalmassá váltak. Szeged környékére az Ős-Duna tiszai ártérbe nyúló löszhátai voltak a jellemzők, Hódmezővásárhely vidékének földrajzi képe pedig a Tisza ártere és a löszsíkság találkozási vonalán, egy hajdani Tisza-meder partján formálódott ki. Szentés és Szarvas környéke (Körösszög) az Alföld legalacsonyabban fekvő területe, átlagos tengerszint feletti magassága 80–90 méter között váltakozik. Ennek következtében a Tisza és a Körös folyása jelentős mértékben lelassult, mindkettő számos kanyart írt le, melyek között a holtágak, erek, tavak és lefolyástalan mocsarak, valamint az azokból kiemelkedő szigetek és folyóhátak szabták meg a táj arculatát. A szárazulatok közét az évenként többszöri áradás elöntötte, s iszappal lassanként feltöltötte. Hasonló képet kapunk e térség keleti részén is. A Fehér- a Fekete- és a Sebes-Körös folyása a síkságra kiérve lelassult, hordalékukból szigeteket építettek, s ezek között szétterülve hatalmas területeket mocsarasítottak el. A Körösök jobb partján, Gyulától egészen Sarkadig egybefüggő hatalmas erdőségeket említenek már a 11. századi írott források is.

A Tisza, Maros, Hármaskörös, Fekete-Körös és a Fehér-Körös által közrefogott terület a folyók által kialakított, tökéletes síksággá feltöltött két kistáj: a Békés-Csanádi hát, valamint a Békés-Csongrádi sík, mindkettő a Maros pleisztocén kori löszös hordalékkúpja. Előbbi domborzattípusát tekintve alacsony ármentes síkság, amely enyhén dél-délnyugatnak lejt. A felszíneken a partidűne-vonulatok és az északnyugat-délkeleti tengelyű egykori folyóágak, fattyúágak gazdag formaegyüttest alkotnak. A nagyobb dűnék közötti részek, illetve a mélyebb fekvésű kiterjedtebb laposok rossz lefolyásúak. A felszín – a nyugati rész elgátolt laposainak kivételével – mindenütt infúziós lösz, homokos lösz fedi. A Békés-Csongrádi sík enyhén a Tisza-völgy irányába lejtő, a marosi hordalékkúphoz kapcsolódó tökéletes síkság. Domborzattípusát tekintve alacsony ármentes síkság, amit rossz lefolyású mélyedések tagolnak. A marosi hordalékkúp nyugati zónája a Tisza és Maros áradásai által kialakított holocén felszín. A felszíni formák egyveretűek, változatosságot a lösziszapos felszín szikes agyaggal kitöltött erodált mélyedései és a Száraz-érhez kapcsolódó, különböző

¹ A vizsgált térség történeti földrajzáról összefoglalóan: BLAZOVICH 1985; BLAZOVICH 2000, 351–364; BORSY 1996, 5–16; BULLA–MENDÖL 1947. A Körös-vidék középkori vízrajzához: JANKOVICH 1996, 305–349.

A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

feltöltöttségi állapotban levő morotvák, morotvaroncok jelentenek. Az agyagos, iszapos felszín közei üledékeket keletről nyugatra egyre vastagodó infúziós (ártéri) lösztakaró fedi.

Míg a folyók árterei mentén füzesekből, nyárfákból, szilből, kőrisből és kocsányos tölgyből álló galériaerdők húzódtak, a belső területeket a ligetes steppe képe jellemezte. Megtelepedés szempontjából egyértelműen kedvezőbb feltételeket biztosított a folyók melletti ún. rétság, illetve az abból kiemelkedő szárazulatok, mint az azoktól távolabb elterülő szárazabb mezőség. Utóbbi területén szigetszerűen jelentkeztek a „kert”-nek nevezett, téli takarmány gyűjtésére kiválóan alkalmas folatok. Nyilván nem véletlen, hogy az Árpád-korból ismert települések túlnyomó része az árterületek mentén helyezkedett el, s a belső részeken még a késő középkorban sem alakultak ki mezővárosok, hiába állt rendelkezésre kitűnő csernozjom talaj.

A MAROS-KÖRÖS KÖZE 10–11. SZÁZADI TEMETŐINEK RÉGÉSZETI KUTATÁSA

A Tisza–Maros–Körös folyók által határolt terület a Kárpát-medence régészeti legintenzívebben kutatott térségei közé tartozik. Ebben komoly szerepe van annak a ténynek, hogy a nagyobb városokban már a 19. század végén, illetve a 20. század első felében megalakultak azok a múzeumi egyesületek, a mai múzeumok elődei, amelyek munkatársai többnyire a múlt emlékei iránt lelkesedő tanárok és köztisztviselők voltak. Békéscsabán Krammer Nándor és Banner Benedek, Gyulán Domonkos János és Implom József, Szarvason Krecsmarik Endre és Palov József, Orosházán Nagy Gyula, Szentesen Csallány Gábor nevéhez számos honfoglalás kori emlék megmentése fűződik. Szeged körzetében a helyi múzeum régészei végeztek kiterjedt ásatásokat, feltáró munkájuk azonban átnyúlt a képzett szakemberek hiányával küzdő békési területekre is. Ugyanez mondható el a szegedi egyetem régészeti tanszékéről is, amelynek munkatársai főként Hódmezővásárhely határában tártak fel számos 10–11. századi temetőt. A korszak emlékeinek megmentésében komoly részt vállaltak a Magyar Nemzeti Múzeum, valamint az MTA Régészeti Intézetének a munkatársai is. Utóbbiak munkájának eredményeként jelentek meg azok a régészeti topográfia kötetek, amelyek ma már minden szakember számára nélkülözhetetlenek a térség régészeti emlékeinek a feldolgozása során.² Mindez azt eredményezte, hogy e viszonylag kis, mindössze 5150 km² kiterjedésű területről 142 sírt, temetőrészletet, vagy ritkábban teljesen feltárt temetőt magába foglaló lelőhelyet ismerünk. E szám még közel egyharmaddal bővíthető lenne, de anyaggyűjtésem során nem vettem figyelembe a 10–11. századon belül nem keltezhető, illetve pontos lelőhely nélküli szórvány leleteket. A korszak kutatásának esetlegességét és a vizsgálatok korlátait mi sem bizonyítja nyilvánvalóbban, mint az a tény, hogy a Maros–Körös közével „szomszédos”, ma Romániához tartozó 103 093 km² kiterjedésű erdélyi, partiumi és bánági területekről a bizonytalan, illetve szórvány leleteket is beleszámítva, összesen 163 lelőhelyről van tudomásunk!³

Némiképp meglepő, hogy e zárt, világosan körülhatárolható földrajzi egység 10–11. századi leletanyagának egységes szempontokat követő feldolgozása nem történt meg. Ennek oka nagyrészt abban kereshető, hogy a régészeti kutatások megindulása óta közigazgatási határok (Arad, Békés, Csanád, Csongrád megyék), majd országhatár szabdalta azt részekre. Részletes feldolgozások az egyes mikrorégiókról sem készültek, csupán azok leletanyagának vázlatos áttekintése történt meg Hódmezővásárhely, Szentese, Szarvas, Orosháza és Békéscsaba környékén. Tágabb, regionális összefüggésben egyetlen munka tekintette át a Maros–Körös közét is magába foglaló vidék emlékanyagát. Dél-Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori leleteit legutóbb Bálint Csanád gyűjtötte össze, munkája azonban értelemszerűen a Maros–Körös közénél jóval nagyobb területet vizsgált.⁴ Eredményei szerint a dél-magyarországi leletek jól körülhatárolható etnokulturális egységet alkotnak. E terület népességére (főként a női viseletre) leginkább a csüngős kaftánveretek, rombusz alakú ingnyakdíszek, négyszögletes övveretek és rozettás lószerszámdíszek használata

² MRT 6; MRT 8; MRT 10.

³ GÁLL 2013.

⁴ BÁLINT 1991, 206–262.

jellemző. Gyakoriak a bizánci-balkáni eredetű tárgyak a sírokban. Kis számban jelentkeznek viszont a hajfonatkorongok és hiányoznak a tarsolylemezek.⁵ Árnyaltabb eredményre jutott Kürti Béla, aki módszertanilag más utat követett, a Maros torkolat környékén előkerült temetők időrendjét és társadalmi besorolását vetette össze egymással.⁶ E munka eredményeként az a kép rajzolódott ki, mely szerint határozott különbség figyelhető meg a Maros-torkolat környékének Duna-Tisza-közi sávja, valamint a tiszántúli rész között. Míg az előbbi területen a 10. században gazdag magányos sírok és kis temetők figyelhetők meg, melyek használata a 10. században befejeződött s a 11. században itt új köznépi temetők létesültek, addig az utóbbi területen folyamatos a temetők használata a 10–11. században. A hatalmi-politikai változások a Maros-torokkal szemközti szállások lakóit erőteljesebben érintették, míg a másik oldalon (beleértve Hódmezővásárhely környékét is), legfeljebb a vezető réteget számolták fel, a köznép folyamatosan szállásain maradt.

Szentes környékének számos 10–11. századi temetőjét tette közzé Csallány Gábor és Széll Márta,⁷ több szegvári lelőhelyet pedig Lőrinczy Gábor dolgozott fel.⁸ Szentes településtörténetét összefoglalóan Kovalovszki Júlia tekintette át.⁹ A kutatás akkori álláspontját tükröző megállapítása szerint a honfoglalást követően egy ideig még elkülönültek egymástól a magyar (Hampel A) és a helyben talált szláv népesség (Hampel B) temetői, később azonban megindult a két nép keveredése, s ez közösen használt temetők formájában tükröződik vissza.¹⁰ Más megfogalmazással ugyan, de a lényegét tekintve magam is hasonló megállapításra jutottam a Szentes-Borbásföldi temető feldolgozása kapcsán. Eszerint 10. századi családi temetők kimutathatók Szentes körzetében is. Ezek mellett azonban a népesség – vagy legalább annak egy része – 10–11. századi folyamatos továbbélésével kell számolnunk. A törzsi-nemzetségi arisztokrácia családjainak tetemes része nem létesített különálló temetőket, hanem szolgáltató népükkel azonos helyre temetkezhetett. A régészeti adatok tanúsága szerint hasonló helyzettel kell számolnunk e csoporttól keletre, Gádos és Orosháza körzetében is.¹¹ E korábbi, ebben a formában ma már aligha követhető nézetem csak annyiban különbözött Kovalovszkiétól, hogy az etnikai elkülönítés helyett a különböző temetőtípusokban eltérő társadalmi rétegek hagyatékát láttam. Napjainkra azonban már mindkét kiindulópont meghaladottnak tekinthető. A Szegvár, illetve Mindszent lelőhelyeit áttekintő kutatók arra a megállapításra jutottak, hogy néhány, a 10. század első felére keltezhető temető kivételével a megtelepedés a század második felétől válik intenzívebbé és folyamatosszá.¹² Lőrinczy Gábor a természeti földrajzi viszonyok és a lelőhelyek elhelyezkedésének összevetése alapján arra következtetett, hogy utóbbiak szorosan kapcsolódnak a Tisza bal partján futó, Hódmezővásárhely felől a Böldi révhez vezető úthoz.¹³

Szarvas tágabb körzetének, lényegében a Békésszentandrásról Gyomáig terjedő területsávnak a 10–11. századi sírleleteit a területet feldolgozó topográfia-*kötet*¹⁴ lelőhelyei alapján T. Juhász Irén ismertette, értékelésükre azonban nem vállalkozott.¹⁵ E munkát Langó Péter végezte el, akinek véleménye szerint e területen a temetők nagy részének a használata a 10. században kezdődött, s a 11. században is folytatódott. Néhány díszruhában eltemetett női sírt leszámítva kiemelkedően gazdag temetkezést nem ismerünk a térségből.¹⁶

⁵ BÁLINT 1991, 155.

⁶ KÜRTI 1994, 369–386.

⁷ CSALLÁNY 1933–1934, 235–241; CSALLÁNY 1941, 182–192; SZÉLL 1941, 231–265; SZÉLL 1942, 128–134; SZÉLL 1943, 176–182.

⁸ LŐRINCZY 1985, 141–162; LŐRINCZY 2000, 51–88; BENDE–LŐRINCZY 1997, 201–285.

⁹ KOVALOVSZKI 1957, 23–34.

¹⁰ KOVALOVSZKI 1957, 27.

¹¹ RÉVÉSZ 1997, 180–181.

¹² LŐRINCZY 2000, 62–71; LANGÓ–TÜRK 2004, 403–405.

¹³ LŐRINCZY 2000, 65–66, 20. j.

¹⁴ MRT 6.

¹⁵ JUHÁSZ 1996, 157–173.

¹⁶ LANGÓ 2000b, 316–320.

A Mezőberénytől Siklóig terjedő területsáv 10–11. századi leletanyagát egy korábbi dolgozatomban magam értékeltem.¹⁷ Megfigyelésem szerint a Mezőberény–Békéscsaba közötti térség lelőhelyei arra utalnak, hogy az ott megtelepedett népesség élete folyamatos volt a 10–11. században. A pogány szokások a temetkezésekben jól nyomon követhetők a 11. század közepéig, s jelentős számú, a 11. században beköltöző, a helyben találtaktól viseletében és temetkezési szokásaiban eltérő csoport megjelenése a régészeti leletek segítségével nem mutatható ki. Eltérő a helyzet Békéscsabától délre, ahol a temetők a 10. század utolsó harmadában lezárultak, arra utalva, hogy az ottani közösségeket az államszervezés korának eseményei érzékenyebben érintették. Fenti megállapításaimat az újabb adatok segítségével árnyalta, de alapvetően helytállóknak találta a saját kutatásai nyomán Medgyesi Pál.¹⁸

A középső, mezősi területéről Orosháza környékének 10–11. századi lelőhelyet dolgozta fel példamutató alaposággal Dienes István.¹⁹ A leletkörülmények tisztázásával és az általa végzett hitelesítő ásatások közzétételével a vizsgált tájegység legjobban értékelhető mikrorégiójává tette e térséget.

A Tisza–Maros–Körös közének lelőhelytérképét vizsgálva nyomban szembe tűnik, hogy a 10–11. századi temetők túlnyomó többsége e nagyobb folyók ártereinek mentén, vagy az árterekből kiemelkedő szigeteken helyezkedik el (1. kép). Eloszlásuk azonban ott sem egyenletes, kisebb-nagyobb csoportokat alkotnak lényegében a kutatástörténeti áttekintésben megismert helyzet szerint. A Mezőség hatalmas területei ellenben nagy foltokban leletmentesek, legfeljebb a Maros fattyúágai mentén mutathatók ki kisebb temetőcsoportok, elsősorban Orosháza tágabb körzetében. Az alábbiakban először e földrajzilag is elkülönülő csoportok sajátosságait vesszük szemügyre.

A MEZŐBERÉNY–GYULA TÉRSÉG LELŐHELYEI

A Maros északi parti sávjában található, viszonylag csekély számú lelőhelyet a Bánság elemzése során már tárgyaltam, így itt csak röviden utalnék az ott levont következtetésekre. (2. kép) A 10. század második felére – 11. század elejére valószínűsíthetők Arad-Gáj, Arad-Csálya feldúlt sírjainak leletei. 10. és 11. századi tárgyak egyaránt előkerültek Magyarpécska-Nagysáncról, inkább a 10. század második felére keltezhetők a sajtyéni sírok. Semmilyen támponttal nem rendelkezünk annak megítéléséhez, hogy ezek a két évszázad során folyamatosan használt, megtelepedett közösségek temetői voltak-e, vagy szűkebb időhatárok közé szorítható több kisebb temető hírmondói? A térség legkésőbbi, nagy sírszámú temetőjének maradványa Zimándújfalu-Földvári pusztán került elő. 10. századi kis sírszámú (Kovács IV. típus) temetőknek tehát e mikrorégióban nincs határozott nyoma (legfeljebb a sajtyéni lehetett ilyen), bizonyosan számolhatunk azonban nagyobb, huzamosan megtelepedett falusi közösségekkel.

Innen északi irányba haladva földrajzilag világosan elkülöníthető a Mezőberénytől és Csárdaszállástól Szabadkígyós határáig húzódó területsáv leletanyaga (1–2. kép). Jóllehet e lelőhelyek értékelését korábban már elvégeztem,²⁰ az újabban ismertté vált adatok, illetve Medgyesi Pál kiegészítései²¹ indokoltá teszik azok ismételt áttekintését. E temetőcsoport legészakibb leletei Csárdaszálláson és Mezőberény határában kerültek elő. Csárdaszállás-Hanzély-tanya avar kori temetőjének feltárása során Medgyesi Pál három, szerény leletanyagot (vas kés, S-végű hajkarika) tartalmazó 11. századi sírt is talált.²² Mezőberény határából több lelőhely is ismert. A Bodzás-halom dűlőben fekvő templom körüli temetőnek valószínűleg volt egy, a 11. század elején induló, falusi temetőként értel-

¹⁷ RÉVÉSZ 1997, 180–185.

¹⁸ MEDGYESI 2013, 667–680.

¹⁹ DIENES 1965, 136–174.

²⁰ RÉVÉSZ 1997, 180–185.

²¹ MEDGYESI 2013, 667–680.

²² MRT 10, 385, 4/21. lh.

mezhető előzménye is.²³ A Körös-híd melletti gátórháznál feltárt három sír és az ugyanonnan származó szórvány leletek 11. századi falusi temetőt sejtetnek.²⁴ Hasonló korú lehetett a békési úton, a körgát mellett talált lelőhely is.²⁵ A Kér-halomban feltárt 86 sír leletei között íjcsontok is voltak, az elhunytak mellé tett érmék sorozata II. Béla (ur. 1131–1141) veretével zárult. A jelek szerint itt egy, a 10. századtól a 12. század első harmadának a végéig használt falusi temetővel számolhatunk.²⁶

Dél felé haladva, Békés körzetéből több 10. századi lelőhellyel is rendelkezünk. A Tarhos-Városerdő-dűlőben feltárt 10 sír leletei (nyílhegyek, lándzsahegy, gyűrű, egyszerű nyitott hajkarika) 10. századi szállási temetőre utalnak,²⁷ csakúgy, mint a Békés-Völgyparton talált fokossal és trapéz alakú, vállas kengyelpárral eltemetett férfi sírja.²⁸ A Hidashát-Hosszúhalmon²⁹ (ezüst nyaklánc csüngőkkel, bronz tegezfül, S-végű hajkarikák), Soványhát³⁰ (fülesgomb, fonott gyűrű, S-végű hajkarikák) és Rosszerdő laposán³¹ (gerezdelt ezüstgyűrű) előkerült sírok egy-egy nagyobb, talán a 10–11. században folyamatosan használt falusi temető hírmondói lehetnek. Povádzugon egy, a 11. század első harmadától a 12. század első harmadáig használt falusi temető 151 sírját tárta fel Trogmayer Ottó.³² Noha az eltemetettek között lószerszámmal, íjászfelszereléssel elhantolt férfiak is voltak, az ásató azon felvetésével, mely szerint ezek a 10. századra keltezendők,³³ nem értek egyet. Az 58. sírból ugyanis az íjcsontok társaságában meghatározhatatlan Árpád-kori érme látott napvilágot, az említetteken kívül pedig más, bizonyosan a 10. századra keltezhető tárgy nem volt a temetőben.

Békéstől délre, a ma már Békéscsabához tartozó Mezőmegyer határában, Kerepeczki J. tanyáján rozettás lószerszámmal, lóval eltemetett női sírt találtak, melynek ékszerei közül csak két félkör átmetszetű, kiszélesedő és lekerekített végű karperec maradt meg.³⁴ Állítólag e lelőhelytől 2,5 km távolságra egy másik lovas sírt is találtak, ennek a leletei azonban elkallódtak, így a lelőhelylistára ezt az adatot nem vettem fel.

Békéscsaba területén még egy, biztosan a 10. századra keltezhető lelőhely van, a Báthori utcában talált áttört hajfonatkorongokkal és rozettás, valamint övveret alakú bronz lószerszámdíszekkel elhantolt magányos (?) női sír.³⁵ Két további lelőhely a 10. század második felére–11. század elejére keltezhető leleteket tartalmazott. A Mezőgazdasági Szakiskola kertjében³⁶ nagyobb temető nyomaira bukkantak: 1944 szeptemberében nyílhegyekkel, pontkörös díszítésű íjcsontokkal és lóval elhantolt férfi sírja került elő, az itt feltárt további csontvázak mellett állatfejes karperec is volt. Sajnos a leletek meg abban az évben, bombázás következtében elpusztultak. 1963-ban ugyanott pödrött végű pántkarperec, kengyel, nyílhegy, kétélű kard és lókoponya bukkant elő. A Kender u. 46. szám alatt talált magányos (?) férfi sír mellett nyéltámaszos vas balta és egy vas nyíl feküdt.³⁷ Ismeretlen sírszámú temető 18 sírját tárta fel Medgyesi Pál a Gyógyszertári Központ területén. A mellékletek (rombusz átmetszetű karperec, bordázott S-végű hajkarikák, sodrott gyűrű, Szt. László érméje) a 11. századra keltezhetőek. Békéscsaba-Mokri/Gorka-tanyán Liska András 2004–2005-ben S-végű hajkarikákkal és számos ezüstpénzzel jellemzett 10–11. századi, 124 síros, közöletlen falusi temetőrészle-

²³ MRT 10, 552, 9/18. lh.

²⁴ MRT 10, 9/129. lh.; KÜRTI 1973, 67.

²⁵ MRT 10, 597, 9/136. lh.

²⁶ MRT 10, 602, 9/137 lh.; KÜRTI 1973, 61.

²⁷ MRT 10, 641–645, 11/1. lh.

²⁸ BANNER 1939, 22. A lelőhely újabb megnevezése: Kamut-Kósa-tanyák, lásd: MRT 10, 488, 6/137. lh.

²⁹ MRT 10, 74, 1/66. lh.; BANNER 1956, 24.

³⁰ Újabb elnevezés szerint Murony-Soványhát: MRT 10, 639, 10/V. lh.

³¹ MRT 10, 113, 1/174. lh.

³² TROGMAYER 1962, 9–38.

³³ TROGMAYER 1962, 34.

³⁴ BANNER 1943, 172–174.

³⁵ RÉVÉSZ 1997, 169–180.

³⁶ MRT 10, 203, 2/171. lh.; BANNER 1956, 10; KOVÁCS 1994, 120; KOVÁCS 1995, 156.

³⁷ BÓKA–MEDGYESI 2007.

tet tárt fel.³⁸ Sajnos a többi békéscsabai lelet csupán nehezen értelmezhető szórványként kezelhető. Talán egy 10–11. századi falusi temető hírnöke lehet az a néhány tárgy (gyöngysor, bronz karika töredéke, csiholó acél, Salamon király érméje), amely ajándékként került a Magyar Nemzeti Múzeumba.³⁹ Nem vettem fel a listába azokat a bizonytalan, lovas sírokról szóló adatokat (Szabadság tér, Postapalota, Jókai u. 10., Hold u. [újabban Schweidel u.], Homokbánya), amelyek leleti elvesztek, s nem dönthető el egyértelműen, hogy avar vagy honfoglalás kori temetkezések voltak-e?⁴⁰ Valószínű azonban, hogy e lelőhelyekről (vagy azok valamelyikéről) kerültek a gyulai Erkel F. Múzeum gyűjteményébe a békéscsabai leletekként nyilvántartott állatfejes karperecek, szőlőfürttel és két pár gyöngykoszorúval díszített fülbevaló, gyöngyök, köves gyűrű.

Békéscsabától délre a korszak emlékeinek a következő csoportját Szabadkígyós határában figyelhetjük meg. A Tangazdaság homokbányája egy 90–140 sírosra becsült temető 40–45 sírját pusztíthatta el, 27 temetkezést Pálóczi Horváth András tárt fel.⁴¹ Mivel az ásatás során előkerült sírok a temető különböző pontjain helyezkednek el, mintegy keresztmetszetet adva a lelőhelyről, az ásató keltezését elfogadhatónak tartom. E szerint 900–930 és 970–990 között használták a temetőt. A férfiak mellett alig fordul elő fegyver (két nyílcsúcs és egy tegezfűggesztő karika sorolható ide), a lovas temetkezés, különböző változatait viszont öt sírban is megfigyelték. A női viselet legszebb darabjait a préselt ruhadíszek alkotják. A feltárt sírok 80%-át kirabolták, az ásató szerint egyszerre, a temetőt használó közösség elköltözése után. Ugyancsak Szabadkígyós határában, a Pálligetben egy 19 síros, 950–970 közé keltezett temetőt tárt fel Bálint Csanád.⁴² Az eredetileg 25 sírosra becsült lelőhely csaknem teljesen feltárhatónak tekinthető, az ásató szerint néhány temetkezést (főként gyermek sírokat) semmisíthetett meg a szántás. Az itt nyugvók egy árnyalattal gazdagabbak lehettek a közelben temetkező társaiknál, erre utal a fegyverek nagyobb száma (szablya, kettős fokos, több sírban íjászfelszerelés), az övdíszek felbukkanása s a női viselet díszesebb volta. A pálligeti temetőnek csak a középső három sírját rabolták ki, Bálint Csanád szerint a tettesek az államszervezést kísérő áttelepítések következtében felhagyott temető közelében újonnan megtelepedett közösség tagjai lehettek. Dienes István felvetése nyomán a két lelőhely népességét aul viszonyok között élő közösségek emlékeként határozta meg.⁴³ A hat nő és 12 férfi sírját tartalmazó pálligeti lelőhelyet Bóna István a katonai temetők,⁴⁴ Kovács László a 10. századi szállási temetők közé sorolta.⁴⁵ Újkígyós-Skoperdatanyán egy 43 síros temetőrészlet került elő.⁴⁶ A temetőterkép szerint⁴⁷ az ásatás a temetőnek talán csak az északi szélét tisztázta, a többi irányban folytatódhat a sírok sora, így annak még hozzávetőleges kiterjedése sem becsülhető meg. Az előkerült leletek között két lovas sír is volt, ezek egyikében a korhatározó leletek (trapéz alakú, vállas kengyelpár, lépcsős fejű gyűrű) a 10. század végére, 11. század elejére utalnak,⁴⁸ s ugyanezt az időszakot jelzi a találók által megbolygatott „A” sírban lelt állítólagos kétélű kard. A három íjász sír egyikében kettéhajtott, meghatározhatatlan, valószínűleg 11. századi érme is előkerült.⁴⁹ Érmét a temető hét sírjában találtak, valamennyi I. (Szent) István és Salamon királyok veretei. Ezek alapján joggal feltételezi az ásató, hogy a temetőrészlet első sírjait az ezredforduló környékén áshatták meg, míg az utolsók a 11. század utolsó harmadában kerülhettek a földbe.⁵⁰

³⁸ Liska 2005; Liska 2006.

³⁹ BANNER 1956, 10; MRT 10, 302, 2/VII. lh.

⁴⁰ MEDGYESI 2013, 672, No. 17–20, 23–24.

⁴¹ PÁLÓCZI HORVÁTH 1971, 7–46.

⁴² BÁLINT 1971, 49–88.

⁴³ BÁLINT 1971, 81.

⁴⁴ BÓNA 1997, 1451–1461.

⁴⁵ KOVÁCS 2013, 521–530.

⁴⁶ MEDGYESI 2002, 145–217.

⁴⁷ MEDGYESI 2002, 178, 6. kép

⁴⁸ MEDGYESI 2002, 151.

⁴⁹ MEDGYESI 2002, 147. A 3. sír leletei: nyitott hajkarika, íjcsontok, tegez, nyílhegy, átfúrt félbevágott érme.

⁵⁰ MEDGYESI 2002, 163.

A honfoglalás és államalapítás kori temetők következő csoportját Gyula körzetében, a Körös mocsaraiból kiemelkedő hajdani szigetekeken találjuk. Gyulavarsánd-Laposhalmon egy legalább 300–400 síros, a 10. századtól a 12. század elejéig használt falusi temető különböző időszakokban és ásatók által feltárt 70 sírját ismerjük. Mivel a lovas, fegyveres, hajfonatkorongos temetkezések a domb különböző pontjairól láttak napvilágot, megalapozottnak tűnik az a nézet, hogy itt egy folyamatosan használt falusi temetőről van szó, nem pedig egy korai gazdag és az ő helyükbe lépő 11. századi közösség külön temetőjéről.⁵¹ Hasonlóképpen értelmezhetjük a már hosszú ideje közlésre váró Gyula-Téglagyári, kb. 170 sírosra becsült temetőt is.⁵² A Gyula körzetében (Kálvária-domb, Nagy Szabados J. tanyája, Neszűrjhegy, Sándorhegy, Vármegyeháza udvara, valamint Gyulavári-Uradalmi szőlő)⁵³ talált lószerszámos, fegyveres sírok arról tanúskodnak, hogy a 10. században a magyarság sűrűn megszállta e vidéket. A leletek töredékes és közöletlen volta miatt azonban részletes elemzésre nincsen lehetőség. A Fehér-Körös bal oldali partvidékén, Gyulától délre, Elek-Téglagyár területén 11. századi falusi temető 45 sírját ásták ki, I. Béla és Salamon királyok pénzeivel keltezve.⁵⁴

A Körös jobb partján nem mutatható ki a lelőhelyek olyan sűrű, összefüggő láncolata, mint azt az átellenes parton megfigyelhettük. A Gyula és Sarkad közötti, hajdan összefüggő erdőségek területéről honfoglalás kori temetőket nem ismerünk. Egyedül Sarkad és Doboz körzetében kerültek elő e korszakba sorolható emlékek. Sarkad-Peckesváron a 20. század második évtizedében hajfonatkorongos, rozettás lószerszámos női sír maradványait mentették meg.⁵⁵ A lelőhelyen később Medgyesi Pál egy másik sírban bronz karperecet talált, a leletmentő ásatás újabb sírt nem eredményezett.⁵⁶ Az azonban bizonyossá vált, hogy nem magányos sírról volt szó, a homokbányászás egy kisebb 10. századi szállási temetőt pusztíthatott el. Sarkadkeresztúr-Csapháti legelőn Medgyesi Pál tárta fel egy, az ezredforduló tájától a 11. század végéig használt falusi temető 132 sírját, a lelőhely ezzel teljesen feltártnak minősül.⁵⁷ Noha három sírban is volt íjászfelszerelés és lószerszám, mégsem keltezhetjük azokat a 10. század utolsó harmadánál korábbra. Egyikük mellett ugyanis S-végű hajkarika is előkerült, s a kengyelek is a kései, trapéz alakú vállas típusok közé tartoznak. A sírok egynegyedében, több mint 30 temetkezés mellett találták meg az I. (Szent) Istvántól I. (Szent) Lászlóig terjedő uralkodók érméit.⁵⁸ A temető teljes közzététele után így annak szerkezete, benépesülésének rendje kitűnően elemezhető lesz. Doboz-Faluhelyen lovas sírban találtak egy kengyelt és egy kardot, a Katonai tábor lelőhelyen elpusztult sírokból nyitott hajkarikát és lunulát mentettek meg.⁵⁹ E néhány sarkadi, dobozi és gyulai lelőhely kivételével a Sebes Körös és a Fekete Körös között húzódó Kis-Sárrét területéről 10–11. századi temetőket nem ismerünk. Hasonló lelőhelyekre legközelebb északon, Körösladány határában bukkanhatunk. Úgy tűnik, a magyarság nem szállta meg az Alföld és a hegyvidék találkozásának területsávját sem. E tájról ugyanis mindeddig egyetlen lelőhelyet ismerünk: Nagyszalonta-Homokdombról két sírt mentettek meg.⁶⁰ Leleteik (1. sír: sodrott nyak- és karperec, körte alakú hajkarikák, lemezes hajfonatkorong pár, kisszíjvégek, préselt kerek ruhadíszek, 2. sír: nyitott hajkarikák, vasalt tegez nyilakkal, körte alakú kengyelpár, lócsontok) a 10. században használt kis szállási temetőt sejtetnek.

A fent röviden bemutatott temetők túlnyomó többsége sajnos töredékes, alig találunk közöttük teljesen (vagy közel teljesen) feltárt, jól elemezhető és közzétett lelőhelyet: a két magányosnak tekintett rozettás lószerszámos női sírt (Békéscsaba/Mezőmegyer-Kerepeczki-tanya és Békéscsaba-Erzsébethely) leszámítva, csak Szabadkígyós-Pálliget és Sarkadkeresztúr-Csapháti legelő sorolható

⁵¹ MEDGYESI 1995, 98–118.

⁵² BAKAY 1978, 174–180.

⁵³ MEDGYESI 2013, 673–674.

⁵⁴ MEDGYESI 1996b, 197–206.

⁵⁵ FETTICH 1931, 73.

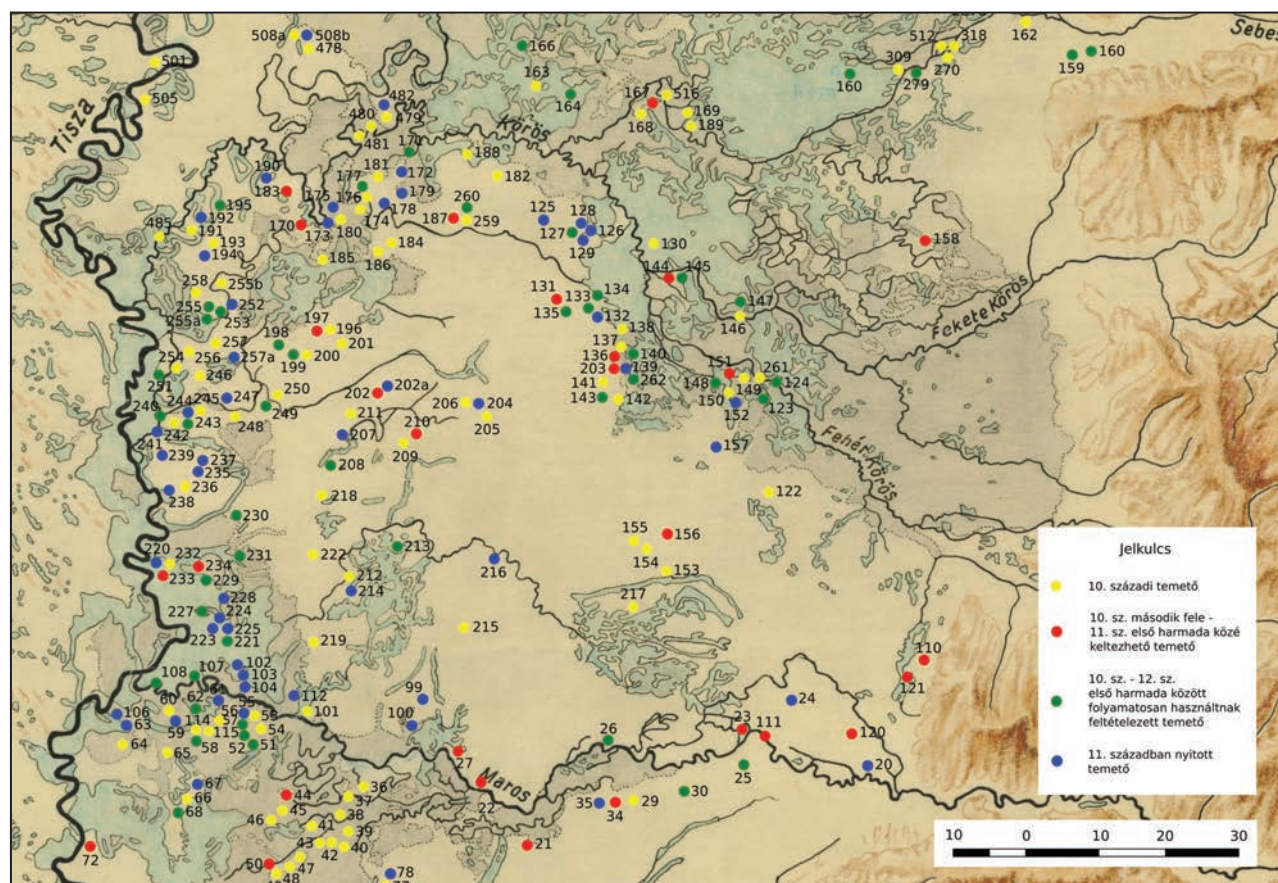
⁵⁶ MEDGYESI 1996a, 138.

⁵⁷ MEDGYESI 1993, 487–511.

⁵⁸ MEDGYESI 1993, 490.

⁵⁹ MEDGYESI 2013, 673.

⁶⁰ GÁLL 2013, 103.

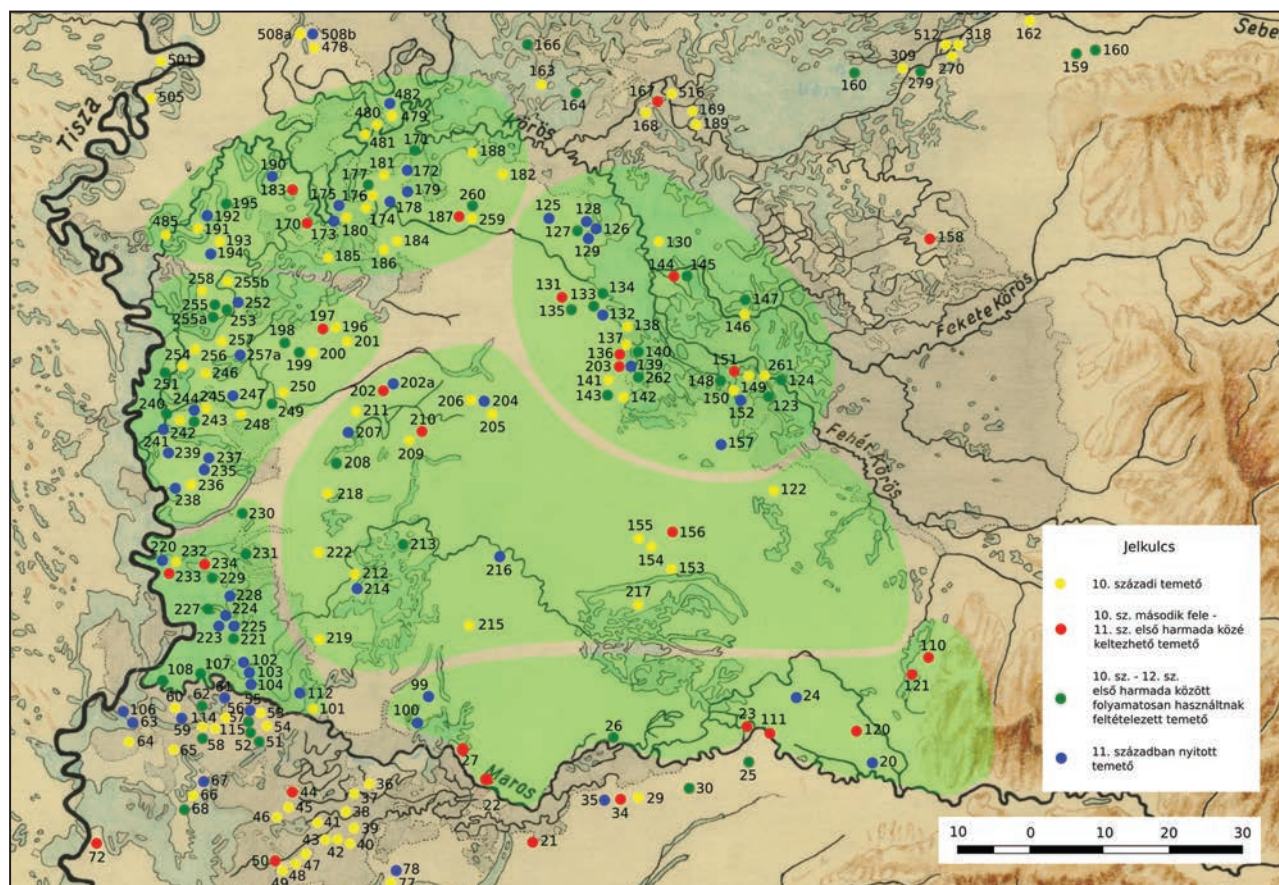
1. kép: A Tisza–Maros–Körös közének soros temetői a 10. századtól a 12. század első harmadáig
 Fig. 1. The row-grave cemeteries of the Tisza–Maros–Körös interfluvium from the tenth to the first third of the twelfth century (●) 10th century cemetery; (●) second half of the 10th–first third of the 11th century; (●) cemeteries presumably used continuously from the 10th–until the first third of the 12th century; (●) 11th century)

e körbe. Ez természetesen igen erősen csökkenti a forrásértéküket, így a vizsgálatukból levont következtetések a későbbiekben jelentős mértékben módosulhatnak. Tanulságaik azonban mégsem hagyhatók figyelmen kívül, hiszen e terület népességének 10. századi viszonyairól, az ott hatalmat gyakorló törzs- vagy nemzetségfőkről az írott források szinte semmit nem árulnak el.⁶¹ Valamivel jobb a helyzet a 11. század tekintetében, ugyanis a Maros–Körös vidéke kiemelt szerepet játszott Ajtony és a békési(?) Vata, majd Vata fia János pogánylázadása (1046, 1061) során egyaránt. Így sem született azonban egyértelmű válasz még arra az alapvető kérdésre sem, hogy Békés megye I. (Szent) István (ur. 997/1000–1038), vagy csak utódai, I. András (ur. 1046–1060) vagy akár I. (Szent) László (ur. 1077–1095) uralma idején szerveződött meg, s milyen viszonyban állott a terület a 11. századi dukátussal?⁶² A szűkös források alapján feltételezhető, hogy a terület ősfogláló nemzetsége a Csolt nem, amely egyik tagjának, Vatának a lázadása után is jelentős birtokok ura maradt. A történeti források tehát, ha nagyon halványan is, de arra engednek következtetni, hogy az államszervezéssel járó népmozgások, áttelepítések kevéssé érintették nemcsak a szolgáltató népet, hanem az előkelő nemzetségeket is. Ezen túlmenően, mivel a pogánylázadások fő fészke éppen a békési terület volt, a kutatók a pogány hagyományok szívós fennmaradásával számolnak.⁶³ Mindezek fényében leginkább Békés körzetében várhatnánk a 10. századi temetők sűrűsödését. Ezzel szemben

⁶¹ KRISTÓ 1981, 7–22.

⁶² GYÖRFFY 1963, 493–515; KRISTÓ 1988, 479–482; KMTL 1994, 89–90. (a címszó Almási Tibor munkája)

⁶³ DIENES 1962, 95–109.

2. kép: A Tisza–Maros–Körös közének soros temetőinek mikroregionális csoportjai
(10. század–12. század első harmada)

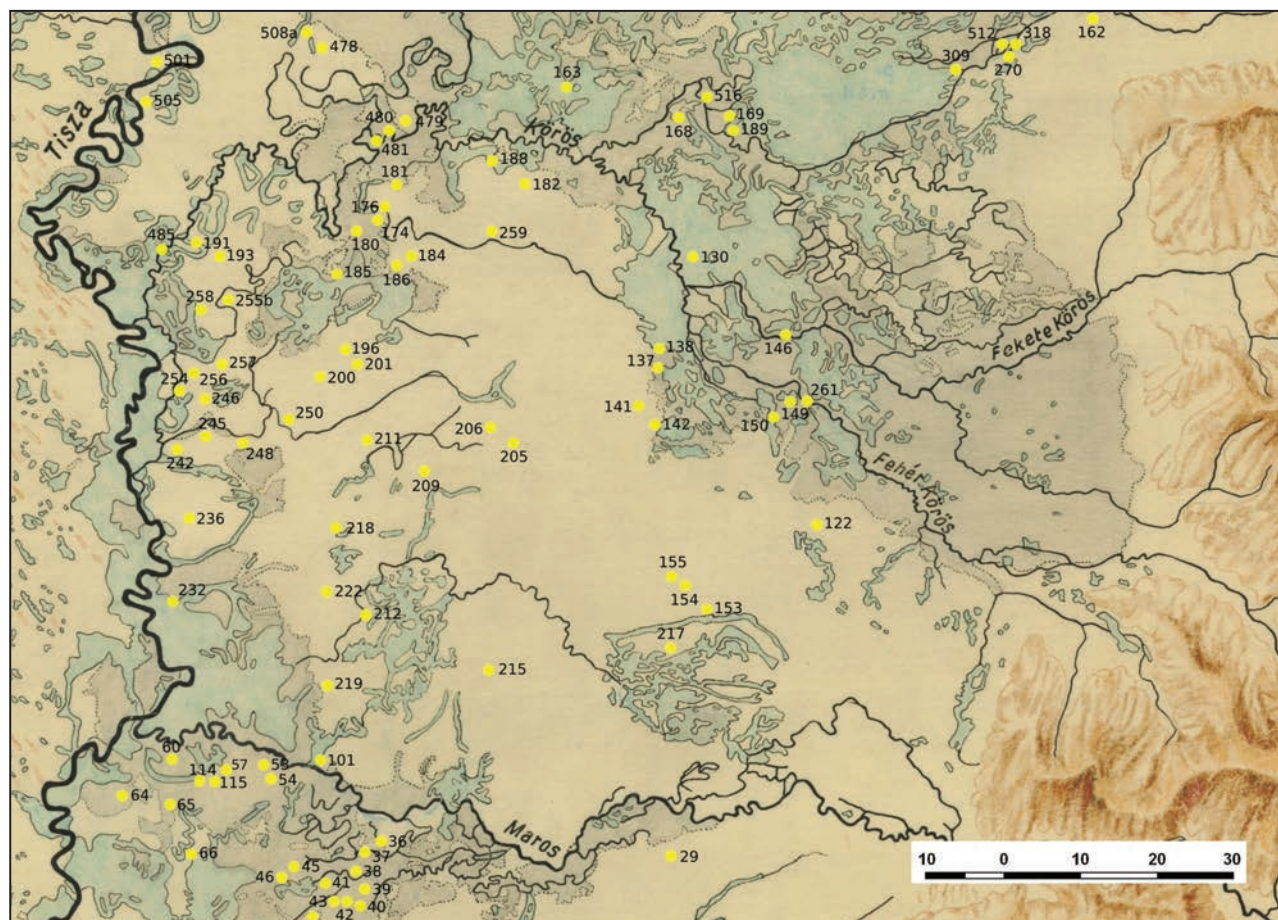
Fig. 2. The micro-regional groups of the row-grave cemeteries in the Tisza–Maros–Körös interfluvium
(tenth century to the first third of the twelfth century; see legend Fig. 1)

még Vata forrásokban említett várának a nyomára sem bukkant mindeddig a régészeti kutatás, arra nézve pedig semmiféle adattal nem rendelkezünk, hogy ez az erősség már a 10. században létezett és törzsfői vagy nemzetségfői központként funkcionált volna.⁶⁴ Hiányoznak a környékről azok a temetők is, amelyek a katonai kíséretre utalnának, beleértve a méltóságjelvényeket viselő férfiakat is.

A terület északi felén, a Mezőberény–Békéscsaba közötti területsávban a kutatás jelenlegi állása alapján egyedül a rozettás lószerszámos, olykor hajfonatkorongokat is tartalmazó női sírok (Mezőmegyer, Békéscsaba, Sarkad) keltezhetők nagy valószínűséggel a 10. század első kétharmadára⁶⁵ (3. kép). Ezeken kívül egyedül a békés-tarhosi 10. sír sejtet 10. századi szállási temetőt. E lelőhelyek szóródása azonban olyan nagy, hogy azok alapján aligha következtethetünk egy Békés város területére lokalizálható 10. századi központra, hacsak nem a 11. század közepére vonatkozó feljegyzésnek (*Vatha de castro Selus*) az előző századra történő – véleményem szerint módszertani szempontból megengedhetetlen – visszavetítésével próbálkozunk. A többi, töredékes lelőhely a 10. századtól a 11. század végéig (néhány esetben a 12. század első harmadáig) használt falusi temetőkre utal (Mezőberény–Kérhalom, Békés–Hidashát, Békés–Soványhát, Békés–Rosszerdő laposa, Békéscsaba–Gyógyszertári központ, Békéscsaba–Mokri/Gorka-tanya) (4. kép). Arról végképpen semmit nem tudunk, hogy használatba vételükre a 10. század melyik szakaszában került sor, néhány lelőhely

⁶⁴ KMTL 1994, 89. (a címszó Jankovich B. Dénes munkája); BÓNA 1995, 41–45.

⁶⁵ E lelőhelyek alapján egy előkelő nemzetség itteni szálláshelyét feltételezi: MESTERHÁZY 1980, 125–126.

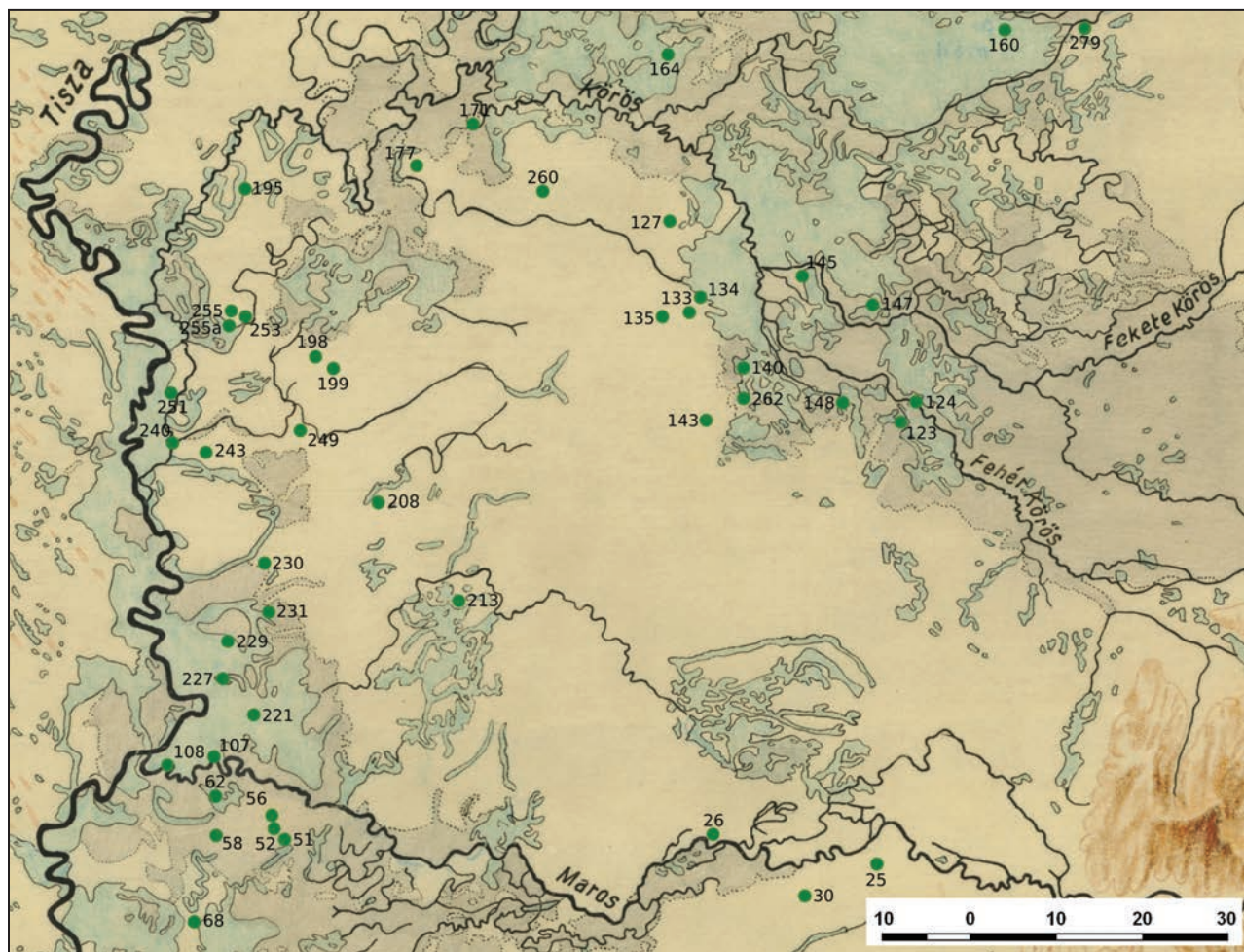

3. kép: A Tisza–Maros–Körös közének 10. századi temetői
Fig. 3 Tenth-century cemeteries in the Tisza–Maros–Körös interfluve

azonban (Békés-Völgypart, Békéscsaba-Mezőgazdasági Szakiskola, Békéscsaba-Kender u., Doboz-Faluhely) kifejezetten az ezredforduló évtizedeire keltezhető leletanyaggal jellemezhető (5. kép). Tanulságos a jelentős részében (Békés-Povádzug) vagy teljes egészében (Sarkadkeresztúr-Csapháti legelő) feltárt temetők elemzése. Mindkettőben előfordulnak ugyan a hagyományos keltezés szerint inkább a 10. századra datálható tárgyak (íjcsontok, nyílhegyek, tegez, lószerszám), de mindkettőben Árpád-kori érmék (meghatározhatatlan, illetve I. András király veretei) és S-végű hajkarikák kíséretében. Használatba vételük így aligha történhetett a 10. század végénél vagy a 11. század elejénél korábban. E két lelőhely további tanulságokkal is szolgál: 151, illetve 132 sírjukat a feltételezett 100–130 éves használati idővel összevetve, kicsiny, maximum 3–5 családból álló települések használhatták azokat. Hasonló méretűeknek sejtethetjük a töredékes lelőhelyeket is, sok száz síros, vagy ezret meghaladó sírszámú temetőknek a térségben nincs határozott nyoma.

A Gyula környéki temetőkről töredékes voltuk miatt és közzétételük híján még kevesebbet tudunk. A város területén (Kálvária-domb, Nagy Szabados J. tanyája, Neszűrjhegy, Sándorhegy, Vármegyeháza udvara, valamint Gyulavári-Uradalmi szőlő) ugyanakkor a lovas, fegyveres sírok csoportosulása egy, a békésinél jóval markánsabban kirajzolódó 10. századi központot sejtet. Gyulavarsánd-Laposhalom, illetve Gyula-Téglagyár 70, illetve 170 sírja azonban egy-egy népesebb, 300–400 síros vagy annál is nagyobb, a 10. századtól a 12. század elejéig folyamatosan használt falusi temető maradványát jelzi.

Összegezve az eddig elmondottakat, a Mezőberény és Békéscsaba közötti térség leletei nem utalnak egyetlen, meghatározott helyen levő 10. századi hatalmi központra. Az azonban valószínű

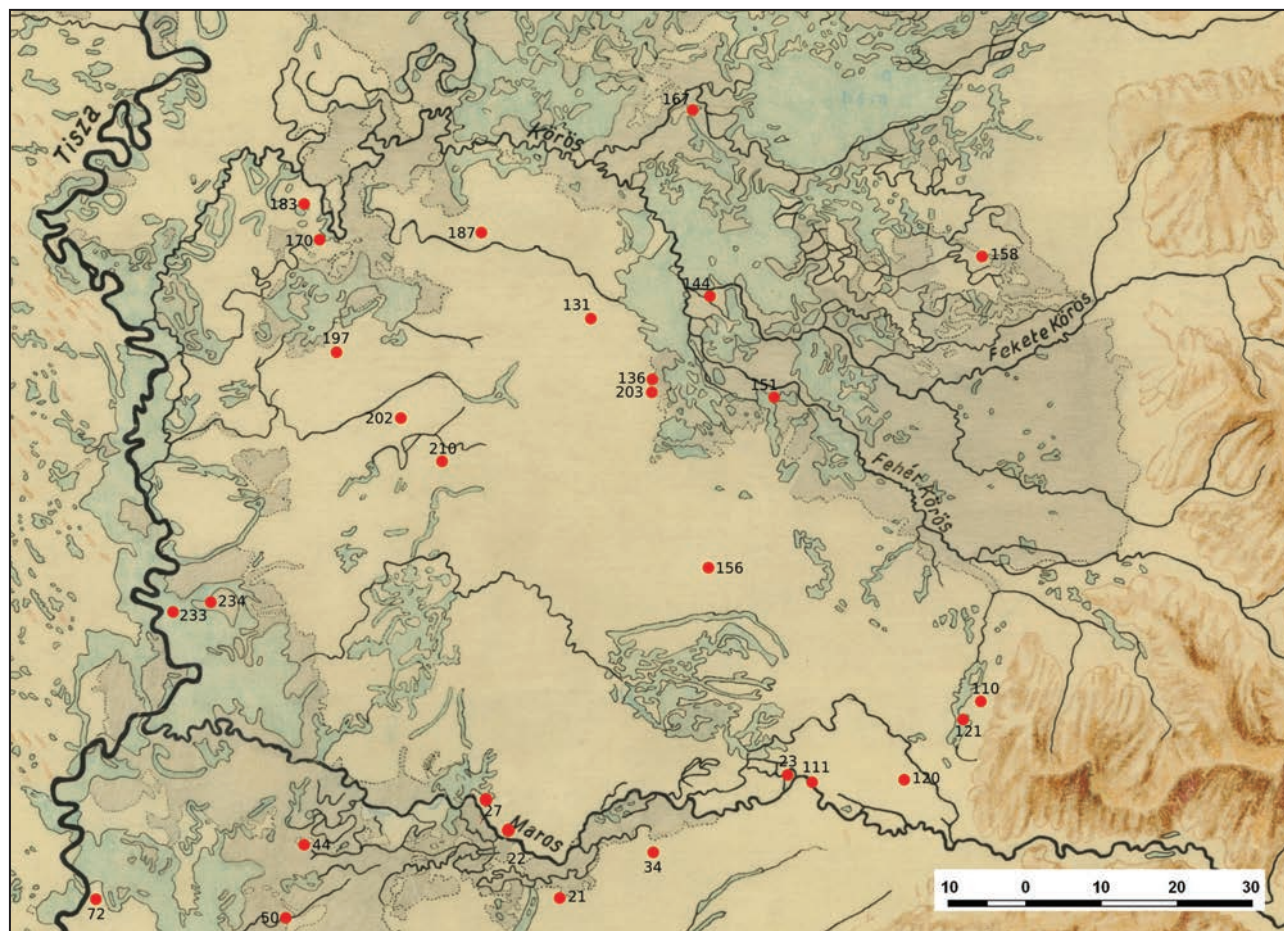

4. kép: A Tisza–Maros–Körös köze folyamatos használatúnak feltételezett temetői
(10. század–12. század első harmada)

Fig. 4. Cemeteries assumed to have been continuously used in the Tisza–Maros–Körös interfluve
(tenth century to the first third of the twelfth century)

núsítható, hogy a népesség jelentős része szállásain maradt a 10. századtól a 12. század elejéig, sőt alkalmanként új szállásokat és temetőket is nyitott. Az írott forrásokkal összhangban van az a régészeti adatsor, amely a pogány hagyományok és temetkezési mód 11. század közepéig történt tovább élését tanúsítja. Jelentős számú 11. században beköltöző, a helyben találtaktól viseletében és temetkezési szokásaiban eltérő csoport megjelenése a régészeti leletek segítségével nem mutatható ki (6. kép). Hasonló a helyzet Gyula körzetében is, azzal a különbséggel, hogy itt markánsabban kirajzolódik egy korai hatalmi központ képe, szállásai s így temetői pedig népesebbek voltak északabbra fekvő kortársaiknál.

Teljesen más kép rajzolódik elénk a Békéscsabától délre fekvő területen. E lelőhelyek már a mezőségi leletcsoportba tartoznak, s részletesebb bemutatásukra is annak keretei között kerül sor. Itt csak annyit szeretnék jelezni, hogy a kisebb-nagyobb, legfeljebb néhány évtizedet felölelő szállási temetők használata a 10. század végére befejeződött, sőt sírjaik tetemes részét még ki is rabolták. A térségben megszállt közösségek gazdagsága a sírleletek tanúsága alapján bizonyos mértékben eltérhetett egymástól: a siklói, kunágotai és bánkúti közösségek aranyozott ezüstveretes övet, ezüstveretes díszruhát hordó női és férfi sírjai kiemelkednek környezetükből, bár országos összevetésben nem számítanak különösebben gazdagoknak. A Szabadkígyós-pálligeti népesség mellékletei az előzőeknél valamivel szerényebbek, a skála alján pedig a Szabadkígyós-Tangazdaság, Medgyesegy-

5. kép: A Tisza–Maros–Körös köz 10. század második felétől a 11. század első harmadáig használt temetői
Fig. 5. Cemeteries used from the later tenth century to the first third of the eleventh century in the Tisza–Maros–Körös interfluve

háza- Zsilinszky-bérlemény, Medgyesegyháza-Kétegyházi út temetőit használó közösségek állnak. A különbségek azonban nem szembeszökően nagyok. Valamennyi lelőhelyre jellemző a lovas vagy lószerszámos, valamint a fegyveres sírok jelenléte. A teljesen, vagy közel teljesen feltárt temetők sírszámai (Szabadkígyós-Pálliget: 19 feltárt sír, de 25 sírosra becsült, Medgyesegyháza-Kétegyházi út: 31 sír) és nemi arányai (12 férfi, 6 nő, illetve 12 férfi, 10 nő, 3 gyermek) tipikus 10. századi szállási temetőkre utalnak, kisebb-nagyobb férfitöbbséggel. Feltűnő a gyermeksírok hiánya, illetve alacsony száma, ez azonban véleményem szerint objektív okokkal (sekély sírok, melyeket elpusztított az intenzív mezőgazdasági művelés) magyarázható. Az itt tárgyalt temetőket a hagyományos besorolás szerint a Hampel A-típusúak vagy a „középréteg”-beliek közé sorolhatnánk, ha lenne értelme ezen kategóriák alkalmazásának. Mivel egy teljes temetőt aligha azonosíthatunk egyetlen társadalmi réteg hagyatékával, célszerű az újabban meghonosított,⁶⁶ s a hajdani valóságot jobban tükröző szállási temető fogalmát használni. Az itt érintett lelőhelyek e kategória tipikus képviselőinek tekinthetők, hasonlókkal Kárpát-medence szerte mindenütt találkozhatunk.

E temetők környezetében 10–11. századi, folyamatosan használt lelőhelyeket nem ismerünk. Az Eleken talált sírok 11. századiak, azon népesség hagyatékát jelezhetik, akik a 10. század végén a térségből eltávozott vagy eltávolított közösségek helyébe telepedtek. Különösen tanulságosak számunkra a sajnos csak részleteiben ismert Újkígyós-Skoperda-tanyai leletek. E temető hét sírjában is találtak 11. századi érméket, az tehát vitathatatlan, hogy használata legalább a század utolsó

⁶⁶ Kovács 2013.

harmadáig nyúlt. Kezdeti fázisát viszont a két lovas, valamint a fegyveres sírok (egy balta, öt elhunyt mellett nyílhegyek, olykor íjcsontok és vasalt tegez kíséretében) alapján akár a 10. századra is tehetnénk. E „korai típusú” temetkezések mellett azonban olyan tárgyak is felbukkannak (3. sír: nyitott hajkarikák, íjcsontok, nyilak és tegez kíséretében meghatározhatatlan, de valószínűleg 11. századi érme, 39. sír: nyitott hajkarikák és huzalkarperecek, nyilak, lócsontok mellett *trapéz alakú vállas kengyelek és lépcsős fejű gyűrű*), amelyek lehetlenné teszik azoknak az ezredforduló éveinél korábbra történő keltezését. Tanulságos számunkra, hogy e temető a jelek szerint pontosan ugyanolyan típusú leletanyaggal kezdődik, mint amilyen a szabadkígyósiak használata végződik. A Tangazdaságban (15. sír: sodrott nyakperec, nyitott huzalkarperec, pasztagyöngyök, préselt ezüst kaftánveretek társaságában *zárt állatfejes karperec*), valamint a Pálligetben (7. sír: bronz pityke, kettős fokos, kés valamint *pödrött végű hajkarikák*) néhány tárgy képében már feltűnnek azok az ékszertípusok, melyek használata nagy tömegben csak a későbbi évtizedek során terjedt el. Mindez azt jelzi, hogy a két népesség viszonylag rövid idő (akár néhány év, vagy egy-két évtized elteltével) követhette egymást. Ily módon nem indokolt az újkígyósi temetőt a korábban megfigyelt rendszerbe nem illeszkedő kivételként kezelnünk.⁶⁷

Az elmúlt több mint másfél évtized újabb leleteinek ismeretében sem szükséges tehát korábbi megfigyeléseimet alapján módosítani.⁶⁸ Míg a Körös-mente Mezőberény–Békéscsaba–Gyula közötti sávjában a 10–11. századi falusi temetők (s nyilván telepek) folyamatos használata figyelhető meg, addig e térségtől DNy-ra, a Mezőség Szabadkígyóstól Dombegyházáig követhető területén a kisméretű szállási temetőket a 10. század utolsó harmadában felhagyták, azok sírjaiban az akkortájt elterjedt ékszertípusok csak kis számban mutathatók ki, Árpád-házi uralkodóink érméi pedig teljességgel hiányoznak. Helyüket az ezredfordulón oda telepedett újabb közösségek vették át. Hogy mi lehetett e jelenség történeti oka, azt csak találgatni tudjuk. Kézenfekvő lenne elfogadnunk azt a magyarázatot, mely szerint mindez Ajtony bukásával magyarázható: az általa uralt területen a nagyúr hatalmának felszámolása után az új hatalmi berendezkedés alapvető átrendezést hajtott végre, s ennek régészeti vetületét jelzik a megszűnt temetők, máshova telepített szállások. Ajtony kései időre (1028) feltételezett bukása azonban nem egyeztethető össze a régészeti időrenddel, a változásokra annál évtizedekkel korábban sor került. Felvethető az is, hogy e régészeti jelenségek határa egybeesik a későbbi, Árpád-kori megyehatárokkal. A Mezőberénytől Békéscsabáig elterülő sáv a középkori Békés megye része volt, attól délre viszont, pontosan Szabadkígyós határától már Zaránd megye következett. Amennyiben a vármegyeik valóban a korábbi nemzetségi szállásbirtokból alakultak ki,⁶⁹ akkor elképzelhető, hogy míg a Békés területén birtokló nemzetség elfogadta az új rendet, addig a későbbi Zaránd területét uralók ellenszegültek talán már Géza fejedelem törekvéseinek, s a küzdelemben alulmaradva, területükre az uralkodó kiterjesztette hatalmát, ami egyben népességcserével is járt. A régészeti forrásokból azonban csak az utóbbi olvasható ki, így következtetéseinkkel meg kell állnunk ezen a ponton. Egy dolog azonban közös a vizsgálat alá vett teljes térség leletanyagában: egyre gyarapszik azon temetők száma, amelyekben a 11. század közepéig kimutathatók a más területeken addigra már évtizedek óta eltűnt fegyveres, lószerszámos mellékletadás nyomai (Újkígyós-Skoperda-tanya, Békés-Povádzug, Sarkadkeresztúr-Csapháti legelő), sőt ezek sora a részletesen majd később tárgyalandó dél-bihari részekre is átnyúlik (Magyarhomorog-Kónyadomb 25. sír, íjászfelszerelés I. András denárja kíséretében). Mindez a pogány hagyományok szívós tovább élésével, illetve a kereszténység térnyerésének lassúságával magyarázható.

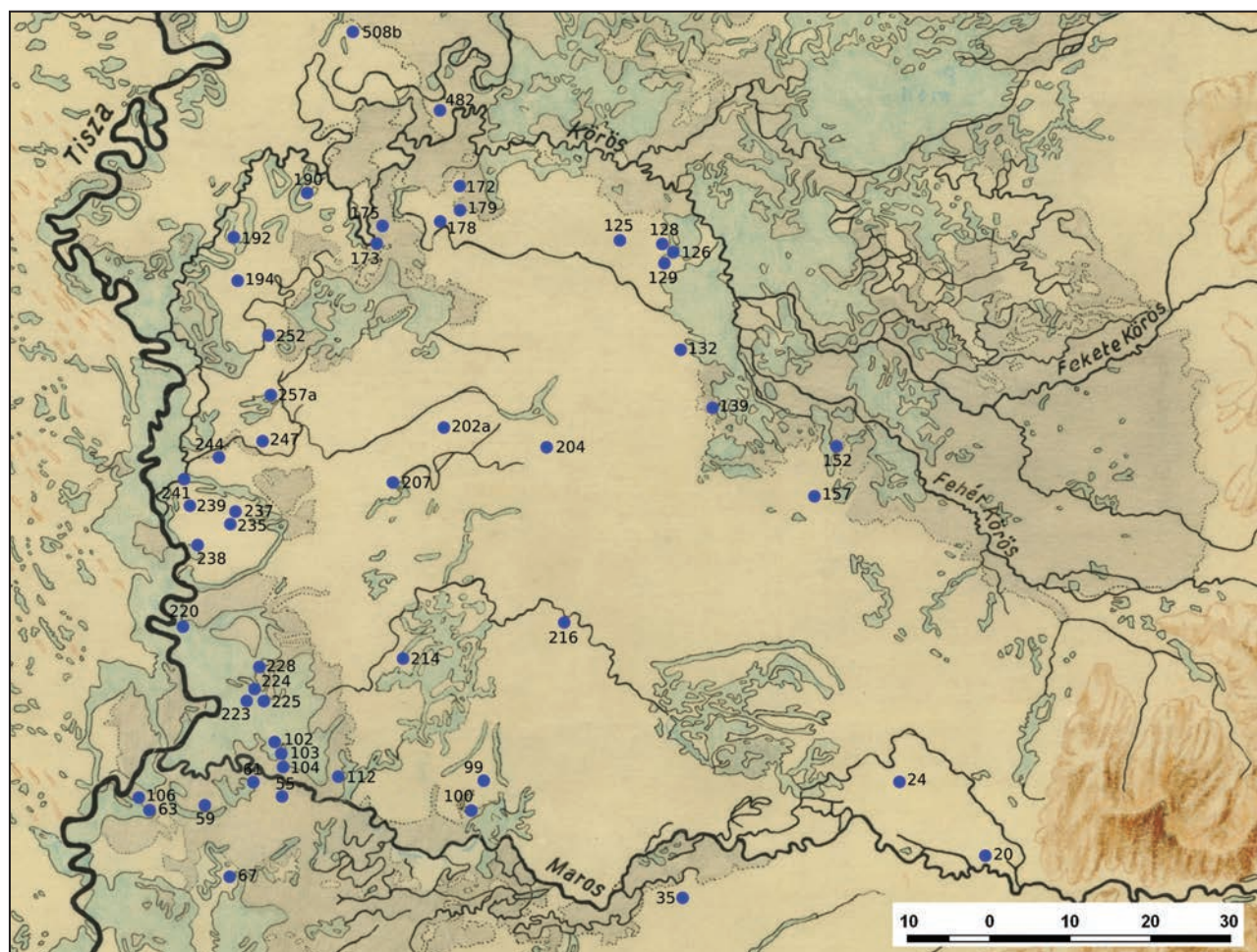
A GYOMA–KUNSZENTMÁRTON TÉRSÉG LELŐHELYEI

A 10–11. századi temetők következő csoportja a Hármaskörös déli partja mentén található, keleten Gyoma térségétől (az eddig ismert legkeletebbre fekvő lelőhely Gyoma-Kádár-tanya) nyugatra egé-

⁶⁷ MEDGYESI 2002, 165.

⁶⁸ RÉVÉSZ 1997, 180–185; hasonló eredményre jutott: MEDGYESI 2013, 675–676.

⁶⁹ GYÖRFFY 1959.

6. kép: A Tisza–Maros–Körös közének a 11. században nyitott temetői
Fig. 6. Cemeteries opened in the eleventh century in the Tisza–Maros–Körös interfluvium

szen Öcsöd, illetve Kunszentmárton határáig (1–2. kép). A mikrorégió nyugati irányú előzetes lehatárolása a lelőhelyek földrajzi elhelyezkedése alapján nem teljesen egyértelmű. A Kunszentmárton határában talált temetőcsoportot az öcsödi, illetve a szentesi lelőhelyektől egyaránt kb. 15–20 km-es leletmentes sáv választja el, így az lényegében bármelyikhez hozzákapcsolható lenne, illetve felmerül az a lehetőség is, hogy a Gyomától egészen Mindszentig terjedő terület temetőit egy egységként kezeljük. Technikai okokból (a könnyebb áttekinthetőség miatt) a határt ezúttal önkényesen mégis Kunszentmártonnál húztam meg. A mikroregionális elemzés szempontjából azonban ez nem perdöntő, annak eredményeiből ugyanis egyértelművé válik, hogy régészeti szempontból összefüggő, azonos jelenségeket mutató térségről van-e szó vagy sem?⁷⁰

Gyoma-Kádár-tanyán női sírban préselt kerek kaftánvereteket és díszítetlen pödrött végű pántkarperecet találtak. A leletmentő ásatás során további 10 kora Árpád-korinak minősített melléklet nélküli temetkezés került elő – a szituáció nagyon hasonlít a bánkúti női sír leletkörnyezetére.⁷¹ A leletek a 10. századra keltezhetők. Nem vettem fel a listára a Gyoma területén, közelebbről nem ismert lelőhelyen talált sodrott nyakperecet, illetve az Őzed-halmon feltárt, zömmel melléklet nélküli 9 sírt, mivel az onnan származó két hajkarika elveszett, típusuk nem ismert.⁷² Újabb 10. századi

⁷⁰ Langó Péter a lelőhelycsoport határait Gyoma és Öcsöd térségében húzta meg: LANGÓ 2000a, 316–320.

⁷¹ MRT 8, 222–223, No. 4/122.

⁷² LANGÓ 2000a, 319–320.

temetőt jelezhet viszont a Gyomaendrőd–Ugari-tanyák lelőhelyen, vízvezeték ásása során talált, kést és nyitott hajkarikát tartalmazó sír.⁷³ Endrőd–Szujókereszten egy 10–11. századi temető 149 síros részlete került elő. Öt sírban tárták fel részleges lovas temetkezés nyomait, a további leletanyagot sodrott nyakperecek, kéttagú csöngők, S-végű hajkarikák valamint 11. századi érmék (I. András, Salamon és I. [Szent] László pénzei) jellemzik.⁷⁴ A feltárt részen a 10. századi sírok három csoportban helyezkednek el, ezek közül kettő a 11. századi sírsorok területére esik, a harmadik tőlük ÉNy-ra található. Pontosabb adatok és a temetőterkép ismeretének hiányában nem dönthető el, hogy folyamatosan használt (esetleg több korai temetőmagból álló) falusi temetőről van-e szó, vagy a 11. században beköltöző új telepések a korai pogány szállási temetőről mit sem tudva ásták ugyanarra a dombra a sírjaikat? E kérdés felvetése azért indokolt, mert a szomszédos Örménykút határában, a Maczonkai-dombon talált lelőhely esetében hasonló problémát vetett fel Liska András.⁷⁵ Itt két, a 10–11. század fordulójára keltezett lovas, illetve trapéz alakú vállas kengyelekkel jellemezhető lószerszámos sír mellett további 83 temetkezés a 11. század második és harmadik harmadára datálható, többek között a bennük talált Salamon és I. (Szent) László érmék alapján, a két sírcsoport között Liska joggal tételezett fel 40–50 éves hiátust.⁷⁶ Ennél jóval nagyobb időbeli távolság lehetett az Örménykút–Telek-halom területén feltárt két tegez, lovas, trapéz alakú kengyelekkel elhantolt férfi sírja és a később ugyanoda települt Dégse falu templom körüli temetkezései között.⁷⁷ Hasonló időszakra, a 10. század második felére keltezte Kovács László az Örménykút–Veres tehén dombján⁷⁸ feltárt 18 síros temetőrészletet. A szegényesnek ítélt mellékleteket három lovas és négy íjász sír jellemzi.⁷⁹ Az Örménykút–Szilai halmon feltárt 18, illetve a becslések szerint további 25 elpusztult sírt egyetlen leletük, egy bordázott S-végű hajkarika a 11. század második felére helyezi.⁸⁰

A vizsgált térség legnagyobb lelőhely koncentrációja kétség kívül Szarvas területén található. Szappanoson 11. századi temetőrészletet jelez a három sír egyikében talált S-végű hajkarika.⁸¹ Hasonló korúak a Tomaso vszki-tanya mellett több alkalommal talált sírok (fonott gyűrű, S-végű hajkarikák) is.⁸² A környék jelenleg ismert leggazdagabb mellékleteket szolgáltató temetője Szarvas-Tessedik utcában került elő.⁸³ A több alkalommal végzett leletmentő ásatások 11 sírt hoztak napvilágra, melyek közül a férfiakat egy kivétellel lóval, illetve lószerszámmal, fegyverekkel (íjászfelszerelések, egy szablya) hantolták el, egyikük aranyozott ezüstveretes övet viselt. A női és gyermek sírok szerényebb mellékletűek, lovas temetkezés nincs közöttük, viseletükre az aranyozott ezüstveretes díszruha nem volt jellemző. A jelenleg egyetlen sorból álló szállási temető nem minősül teljesen feltártnak, a sírsor mindkét végén rejtőzhetnek további temetkezések a földben. Ugyancsak 10. századi temető pusztult el majdnem teljesen Szarvas-Egyházföldön, a megmentett három sír egyike tartalmazott mellékleteket (lócsontok, kés, csiholó, zabla).⁸⁴ A településtől keletre húzódó hosszú, hajdan vizek által ölelt homokháton (Ószőlők) három temető nyomainak találták meg. A Filyó-halmon

⁷³ GYUCHA–LISKA–MEDGYESI 1998.

⁷⁴ MRT 8. No. 3/39, 143–147.

⁷⁵ LISKA 1996, 175–208; LANGÓ 2000a, 319 tévesen két különböző lelőhelyként tárgyalta a Maczonkai út mellett Krecsmarik Endre által 1911-ben leletmentett, s az 1989-ben a Maczonkai-dombon feltárt sírokat, holott Liska A. közleménye egyértelműen tartalmazta, hogy „A feltárás során sikerült megtalálni az 1911. évi ásatás nyomait, így azzal bizonyíthatóan azonos temetőről van szó.”: LISKA 1996, 175. A Langó által említett, II. Béla király (ur. 1131–1142) érméjével keltezett sír nem a tárgyalt lelőhelyen került elő, hanem a középkori Bercsényegyházával azonosított település templom körüli temetőjéből: LISKA 1996, 193; SZATMÁRI Imre: Rég.Füz. 1994, 74.

⁷⁶ LISKA 1996, 191–193.

⁷⁷ SZATMÁRI 1996, 162–186.

⁷⁸ MRT 8, No.7/52.

⁷⁹ KOVÁCS–VADAY 2011, 587–637.

⁸⁰ MRT 8, 338–340, No. 7/6.

⁸¹ MRT 8, 383, No. 8/8; JUHÁSZ 1996, 159.

⁸² MRT 8, 411, No. 8/31; JUHÁSZ 1996, 160.

⁸³ MRT 8, 447–448, No. 8/117; JUHÁSZ 1996, 161–162; LANGÓ 2000a, 287–347.

⁸⁴ MRT 8, 392, No. 8/23; JUHÁSZ 1996, 159.

feldúlt 8 (?) sírból szablya ellenzőjét, nyílhegyeket, zablát, kerek átmetszetű huzalkarpereceket, tekercselt fejű gyűrűt mentettek meg, egy 10. századi temető hírnökeként.⁸⁵ Ugyancsak a 10. századra, annak talán a második felére utalnak a Lómer-halmon talált kilenc sírból származó leletek (sodrott karperecek, fülesgombok, ezüst ruhaveret).⁸⁶ Az Ószőlők harmadik temetője a Velki-halmon feküdt. A több alkalommal végzett leletmentő ásatás a temető különböző részeiről összesen 18 sírt hozott a napvilágra. Ritka leletnek számítanak az aranyból préselt rombusz alakú ingnyakdíszek, de felbukkannak a kisméretű csüngőtagos veretek is. Egy lovas sírből trapéz alakú vállas kengyelek kerültek elő, a fegyverzetet íjcsontok és nyílhegyek képviselik. A 10. században nyitott temetőt legalább a 11. század közepéig használták (fonott karperec, bordázott S-végű hajkarika).⁸⁷ A Podanitanyánál egy 11. századi temető hét síros részletét ismerjük (S-végű hajkarika, I. László érméje),⁸⁸ nem tisztázott, hogy a lelőhely szomszédságában fekvő Décsi-halom elpusztított sírjai ugyanezen temető részei voltak-e?⁸⁹ A megmentett tárgyak alapján (sodrott karperecek, préselt ezüst ruhadísz, kauricsiga, szemesgyöngy) a 10. század második feléből származnak a Szarvas-Rózsás, Molnárföldeken elpusztult sírok.⁹⁰ A szarvasi határtól DK-re, Csabacsüd-Szabadság utcában tárták fel egy magányosan (?), díszruhájában (rombusz alakú ingnyakdíszek, fülesgombok, gömbsorcsüngős fülbevaló) eltemetett nő lovas sírját.⁹¹ A szarvasi határ honfoglalás- és államalapítás kori emlékeinek ismertetése során meg kell említenünk két sokat vitatott leletet is. Kákapusztán egy 9. századra keltezett, rendkívül szerény leletanyagú temető sírjai között előkerült két olyan temetkezés is, melyeket kengyelek és egyikük rozettás lószerszámverete alapján teljes bizonyossággal a 10. századra keltezhetünk. Habár a honfoglaló magyarok által helyben talált népesség 10. századi tovább élése nem zárható ki, más megfontolás szerint a két nép temetkezési helyének azonossága pusztán véletlen egybeesés.⁹² A környék legkiemelkedőbb lelete az az aranyozott ezüst pántkarperec, melynek előkerülési helye és ideje ismeretlen.⁹³ A finom ötvösmunkával készített, mitikus állatalakokat ábrázoló ékszer minden bizonnyal egy előkelő nemzetség valamely tagjának a tulajdonában lehetett.

Békésszentandrás határából két, nagyrészt elpusztult lelőhelyet ismerünk, melyeket a megmaradt tárgyak alapján a 10. század második felére vagy a 11. század elejére keltezhetünk. A Pálincás-ér mentén földkitermelés során ismeretlen számú sírt feldúltak, további tízet sikerült Krecsmarik Endrének megfigyelnie.⁹⁴ Legalább egy lovas temetkezés volt a lelőhelyen (csikózábla, trapéz alakú kengyelpár), a női viseletre rombusz alakú és csüngőtagos ruhaveretek valamint pödrött végű pántkarperec utalnak, a legkésőbbi lelet egy vékony S-végű hajkarika. Nem tisztázott pontosan, hogy a lelőhely közvetlen közelében található Szőlők területén feltárt négy sír (pántgyűrű, préselt ezüst rozetta) új temetőt jelez-e, avagy az előző részét képezi?⁹⁵ Kissé távolabb, a határ északnyugati részén fekvő Mogyorós-halomban Csallány Gábor tárt fel egy kétélű karddal, nyílheggyel, huzalgűrűvel, állatfejes karpereccel, trapéz alakú kengyelpárral és lóval eltemetett férfisírt.⁹⁶

Öcsöd határából egyetlen biztos lelőhellyel rendelkezünk. A Kováshalmon egy neolitikus telep feltárása során került elő 91 sír, melyek egy, a 11. században nyitott és a 12. század első feléig használt temetőhöz tartoztak.⁹⁷ A leletanyag közöletlen, ami azért is sajnálatos, mert ez a vizsgált mikrorégió egyetlen, nagyobb részében feltárt temetője. Öcsöd területéről több szórvány lelet is közgyűjtémé-

⁸⁵ MRT 8, 410–411, No. 8/30; JUHÁSZ 1996, 159.

⁸⁶ MRT 8, 417, No. 8/41; JUHÁSZ 1996, 160.

⁸⁷ MRT 8, 418–419, No. 8/42; JUHÁSZ 1996, 160–161; LANGÓ 2000a, 287–347.

⁸⁸ MRT 8, 435, No. 8/87; JUHÁSZ 1996, 161.

⁸⁹ Az MRT 8, 435–436, No. 8/87–88 külön lelőhelyként kezeli, LANGÓ 2000a, 318 szerint viszont ugyanazon nagy sírszámú lelőhely részeként értelmezi.

⁹⁰ MRT 8, 470, No. 8/200; JUHÁSZ 1886, 162.

⁹¹ MRT 8, 103, No. 2/2; JUHÁSZ 1996, 158.

⁹² SZALONTAI 1987–1989, 309–347; MADARAS 1993, 11–32.

⁹³ KOVALOVSKI 1960, 173–182.

⁹⁴ MRT 8, 88–89, No. 1/62; JUHÁSZ 1996, 157.

⁹⁵ MRT 8, 79, No. 1/31. Külön lelőhelyként kezeli: JUHÁSZ 1996, 157; LANGÓ 2000a, 317.

⁹⁶ MRT 8, 59, No. 1/1; JUHÁSZ 1996, 157.

⁹⁷ RACZKY 1987; LANGÓ 2000a, 316.

nyekbe jutott (többek között 15 darab virágmintával osztott indás övveret), ezek lelőhelyei és lelet-körülményei ismeretlenek, így a további elemzésekhez azokat nem tudom felhasználni.⁹⁸

Kunszentmárton határában a Jaksor-ér mentén sorakoznak a temetők. Kökényzug-Jaksor 1. lelőhelyen, Molnár I. tanyája mellett 27 sírt tártak fel, melyek közül kettő lószerszámot és vasalt tegezbe rejtett nyilakat is tartalmazott, a többi szegényes leletanyagát nyitott és pödrött végű hajkarikák, fejes gyűrűk és pödrött végű pántkarperecek jellemzik, ezek alapján a temetkezések a 10. század végéig keltezhetők.⁹⁹ Nem dönthető el, hogy a Jaksor-Kettőshalmon talált leletek (pödrött végű hajkarikák, vésett díszű gyűrű, lapos öntött gyűrű) e temetőhöz tartoznak-e, vagy új lelőhelyet jeleznek?¹⁰⁰ Ugyancsak a Kökényzugban, a tűzkövesi őrház mellett talált sírban 3 db. S-végű hajkarika volt.¹⁰¹ A Kötön-dűlő különböző részein (Nagy I. tanya, ugyanott a szomszédos tanya mellett, valamint a halmon lévő homokbányában) három lovas sír is előkerült, egyik gazdag női temetkezés volt gömbsorcsüngős fülbevalóval, csüngődíszes ezüst nyaklánccal és veretes csizmával.¹⁰² E temetkezések feltehetőleg egy gazdag 10. századi szállási temető emlékét őrzik. 11. századi sírt forgattak ki Pajor L. földjén (nyitott és S-végű hajkarikák),¹⁰³ míg a Péterszögön talált 19 sír leletei (pödrött- és S-végű hajkarikák) egy, talán a 10. század végétől a 11. század valamely szakaszáig használt nagyobb temető részei lehettek.¹⁰⁴ Sajnálatos módon a kunszentmártoni lelőhelyek leletanyagának nagy része közöletlen, topográfiai viszonyaik nem tisztázottak, így átfogó elemzésre csak nagyon korlátozott mértékben használhatók fel.

A Gyoma és Kunszentmárton közötti területen 26 lelőhelyet vettem figyelembe az értékelés során. A temetők száma ennél magasabb is lehetett, a bizonytalan megítélésű szórvány leletek azonban teljesen alkalmatlanok bármilyen következtetés levonására. Sajnálatos módon az említett 26 lelőhely közül egyet sem tártak fel teljesen. A helyzet annak ellenére alakult így, hogy a területen a múzeumi gyűjtés, a földmunkák során előkerült leletek megmentése már a 19. század végén megindult, majd a régészeti gyűjtőkörrel is rendelkező múzeumok (főként a szarvasi, kisebb mértékben a szentesi) megalakulásával e tevékenység még intenzívebbé vált. A kezdetben tevékenységüket más hivatásuk mellett végző lelkes autodidakták, majd hivatásos muzeológusok által végzett leletmentések azonban csak arra voltak elegendők, hogy a már megbolygatott lelőhelyeknek legalább egy részét megóvják a pusztulástól. Érdemben nem változtatott a helyzeten az MTA Régészeti Intézete által indított topográfiai program sem, annak ugyanis nem volt (nem is lehetett) a célja teljességre törekvő feltárások indítása, legfeljebb a pusztuló lelőhelyek egy részének a megmentésére vállalkozhattak. Végső soron a legnagyobb problémát az jelentette, hogy a térség múzeumaiban soha nem dolgozott e korszak kutatására specializálódott szakember, aki célul tűzte volna ki maga elé egy vagy több lelőhely teljességre törekvő, tudományos igényű feltárását. A végeredmény a 10–11. századi temetők pusztulása, illetve azok néhány, vagy pár tucat sírjának megmentését eredményező temetőrészletek sorozata lett. Mindezek a tények alapvetően befolyásolják azok forrásértékét, s rendkívüli módon megnehezítik a térség 10–11. századi településtörténetének a felvázolását. Egyéb lehetőség híján a rendelkezésre álló töredékes adatokat az adott lelőhely egészére érvényesnek tekintve kíséreltem meg modellezni a mikrorégió temetőinek tanulságait. Természetesen tisztában vagyok vele, hogy megállapításaim nem nyugszanak szilárd alapokon, s a későbbiek során, remélhetőleg a majdani teljes feltárások ismeretében azok akár alapvetően is módosulhatnak.

Ami bizonyosnak tekinthető, hogy a temetők sora a Hármaskörös délről kísérő teraszon, illetve az ott magasodó dombháton, igen gyakran korábbi halomsírokba beleásva került elő (1–2. kép). Észak felé széles leletmentes sáv zárja el azokat a Sárrét időszakosan, illetve állandóan víz alatt

⁹⁸ FÉK 1962, 60, No. 790; BÁLINT 1991, 245, No. 202, 240, Taf. LXII. 14–16.

⁹⁹ FÉK 1962, 50, No. 605; BÁLINT 1991, No. 146.

¹⁰⁰ FÉK 1962, 50, No. 604.

¹⁰¹ FÉK 1962, 50, No. 606.

¹⁰² FÉK 1962, 51, No. 600; BÁLINT 1991, No. 145, 148.

¹⁰³ FÉK 1962, 51, No. 609; BÁLINT 1991, No. 150.

¹⁰⁴ FÉK 1962, 51, No. 610–611; BÁLINT 1991, No. 149.

álló területeivel a Szeghalom–Túrkeve térségében húzódó, később tárgyalandó lelőhelyektől. Déli irányban részben a Mezőség akkoriban lakatlan pusztái, részben a Kórógy mocsárvilága választotta el más temetőcsoportoktól a Körös-mentén megtelepedett népességet.

A kizárólag 10. századi jellegű leletanyagot tartalmazó lelőhelyek száma 12, tehát a mikrorégió temetőinek csaknem a fele ide sorolható (3. kép). Eloszlásuk azonban nem egyenletes, döntő többségük a középső területeken (Szarvas térségében), s attól keletre található, a nyugati sávban csak Kunszentmárton-Köttön, illetve Kunszentmárton-Kökényzug, Jaksor 1. képviseli ezt a periódust. A leletekben leggazdagabb lelőhelynek a Szarvas-Tessedik utcában talált temetőrészlet bizonyult, egyben itt került elő a mikrorégió egyetlen méltóságjelvényt, veretes övet tartalmazó férfisírja (az öcsödi övveretek lelőhelye és leletkörülményei nem ismertek). Ugyanott találták az egyetlen szablyát, e fegyver másik példánya a bizonytalan adatok alapján Szarvas-Filyóhalmon kerülhetett elő. Harci balta, lándzsa nem ismert a sírokból, az íjászfelszerelés darabjai viszont több helyütt előfordulnak. Ami a női sírokat illeti, kiemelkedő gazdagságú temetkezés nincs a területen. Nem találunk hajfonatkorongot, csüngőtágos kaftánvereteket, de hiányoznak a másik viseleti csoport, a rozettás lószerszámot használó nők sírjai is (utóbbi verettípus egyetlen darabja másodlagos felhasználásban az egyik Szarvas-kákapusztai sírból került elő). Ruházatukra a préselt rozetták és a rombusz alakú ingnyakdíszek használata a jellemző (Gyoma-Kádár-tanya, Örménykút-Veres tehén dombja, Csabacsüd-Szabadság u., Kunszentmárton-Köttön), ritkán előfordul veretes lábbeli. Ékszerkészletüket inkább az egyszerű huzalkarperecek, illetve a pödrött végű pántkarperecek, ritkán gömbsorcsüngős fülbevalók alkotják, de nem találjuk a hólyagos fejű, illetve köves gyűrűket, a kiszélesedő, lekerekített végű karpereceket. A 10. századra keltezhető temetők összességükben szégyenes leletanyagot szolgáltatottak, az összképre jellemző Gyoma-Kádár-tanya esete, ahol az egyetlen (országos viszonylatban semmiképpen sem kiemelkedő gazdagságú) díszruhás nőt melléklet nélküli temetkezések kísérik. E temetők hajdani teljes sírszámát nem ismerjük, a legtöbb temetkezést tartalmazó lelőhelyek (Gyoma-Kádár-tanya: 11, Örménykút-Veres tehén dombja: 18, Szarvas-Tessedik u.: 12, Kunszentmárton-Kökényzug, Jaksor 1.: 27 sír) alapján azonban feltételezhetjük, hogy a sírok száma átlagosan legfeljebb 20–50 között mozoghatott. Ez rövid ideig használt, kisméretű szállási temetőkre utalhat. Egy részük a felhagyásának időszakára a 10. század második felétől fellépő tárgytípusok (trapéz alakú, vállas kengyel, vékony sodratú kar-, illetve nyakperec, pödrött végű hajkarika) utalnak. Figyelemre méltó jelenség, hogy e mikrorégió sírjaiból mindeddig egyetlen 10. századi érme sem került elő.

Az előző csoport utolsó periódusától nehéz elválasztani a 10. század végére, 11. század elejére keltezett lelőhelyeket (5. kép). A két békésszentandrasi temető esetében az ezredforduló időszakára jellemző, illetve akkoriban megjelent tárgytípusok indokolták azt, hogy e temetőket az előző időrendi csoport utolsó harmadára, vagy annál kissé későbbre keltezzem (Mogyorós-halom: kétélű kard, trapéz alakú kengyelpár, állatfejes karperec, Pálincás-ér: trapéz alakú kengyelek, vékony huzalú S-végű hajkarika), az Örménykút-Telek-halomban feltárt két sírt viszont kizárólag trapéz alakú kengyelei miatt soroltam e fázisba. E kengyeltípus az országos átlagnál jóval gyakoribb a Maros–Körös vidékén, s mint korábban láttuk, kísérő leleteikként 11. századi érmék is előfordulnak. E speciális helyzet miatt nem lehetünk azonban bizonyosak abban, hogy országos áttekintésben kidolgozott kronológiájuk¹⁰⁵ minden területre egyformán érvényes, a dél-magyarországi leleteket e szempontból a későbbiek során érdemes lenne külön megvizsgálni. Számottevő különbségek még egymással szomszédos mikrorégiók leletanyagának időrendjében is előfordulhatnak. Jellemző módon ugyanis a Gyoma-Kunszentmárton csoport temetőiben nyomát sem találjuk annak a jelenségnek, mely szerint fegyverek (íjászfelszerelés darabjai) és lószerszámok 11. századi érmék vagy ékszertípusok kíséretében bukkannának fel, miként azt a Mezőberény-Gyula csoport több temetőjében dokumentálni lehetett, a pogány hagyományok szívós továbbélésének jeleként.

Visszatérve a most vizsgált mikrorégió leleteihez, kérdéses az is, hogy ott találunk-e a 10–11. században folyamatosan használt temetőket? E lehetőség elvileg négy lelőhely esetében merülhet

¹⁰⁵ Kovács 1986, 195–225.

fel (4. kép). A Szarvas-Velki-halmon talált 18 síros, ismeretlen nagyságú temetőhöz tartozó temetőrészlet erre utalhat. A temetkezések egy része bizonyosan a 10. században került a földbe, a ritkaságnak számító arany rombusz alakú ingnyakveretek pedig egy különösen jómódú család hagyatékát jelzik. Velük szemben a fonott karperec, a bordázott S-végű hajkarika arra utal, hogy a temetkezések sora legalább a 11. század közepéig folytatódott. Halványan hasonló jelenségre utal Kunszentmárton-Péterszög pödrött végű és S-végű hajkarikákat tartalmazó 19 sírja is, bár ott más 10. századi lelet nem ismert, így elképzelhető, hogy a temetőt csak az ezredforduló éveiben nyitották. Kulcsfontosságú lenne a kérdés megítélése szempontjából az Örménykút-Maczonkai-dombon talált temetőrészlet feltárásának folytatása. Liska András ugyanis joggal vetette fel, hogy a két, az ezredforduló tájára keltezhető lovas, illetve lószerszámos sír leletanyagát legalább 30–40 év választja el, a Salamon, illetve I. (Szent) László királyok által veretett érmékkel keltezett többi temetkezéstől.¹⁰⁶ Hasonló jelenséggel számolhatunk az Endrőd-Szujókereszten talált temető három 10. századi sírcsoportja, és a többi temetkezés viszonylatában is, az érmés sírok sorozata itt I. András király vereteivel kezdődik. Könnyen elképzelhető tehát, hogy mindkét esetben egy-egy 10. századi szállási temetőre telepedett rá (annak sírjairól mit sem tudva) a 11. század közepén egy falusi közösség temetője. Egyelőre nincs tehát kétségbevonhatatlan bizonyítékunk arra nézve, hogy e mikrorégióban léteztek volna a 10–11. századok során folyamatosan használt temetők.

Vannak viszont olyan lelőhelyek, melyek területéről csak 11. századi sírok ismertek (6. kép). Leletanyaguk rendkívül szegényes, többnyire néhány nyitott, illetve S-végű hajkarikából áll, a sírok zöme azonban melléklet nélküli (Örménykút-Szilai-halom, Szarvas-Szapannos, Szarvas-Tomasovszkityanya, Szarvas-Podani-tanya, Öcsöd-Kováshalom, Kunszentmárton-Kökényzug, tűzkövesi őrház, Kunszentmárton-Pajor L. földje). E temetők hajdani sírszámát, használatuk időtartamát még megbecsülni sem lehet, némi viszonyítási alapként csak az öcsödi 91 sír szolgál.

Az eddig elmondottakat összegezve úgy tűnik, hogy a Gyoma és Kunszentmárton közötti területen a 10. században kis létszámú, rövid ideig használt szállásokon telepedtek meg a honfoglaló magyarok. A népesség a sírokban talált mellékletek alapján viszonylag szerény anyagi körülmények között élt, kiemelkedő minőségű ötvöstárgyak nem kerültek elő sírjaikból (a legjelentősebb lelet, a szarvasi karperec leletkörülményeit nem ismerjük). Temetőik mindenütt a Körös állandóan, illetve időszakosan vízzel borított árterei mentén helyezkedtek el. Úgy tűnik, e mozgékony népesség a 10. század végéig, alkalmanként az ezredforduló első éveit e területet lakta. Nincs határozott nyoma sem nagyobb lélekszámú 10. századi, sem a 11. század végéig vagy a 12. század elejéig folyamatosan használt falusi temetőknek. Azt a hiányos adatok miatt nem tudom megítélni, hogy a 11. században nyitott temetőkben a korábban itt élt népesség utódai, vagy máshonnan ide telepített közösségek tagjai nyugodtak-e? Langó Péter korábbi véleményével ellentétben nem látom igazolhatónak azt a feltevést, mely szerint

„[...] ezen a területen is – hasonlóan a Mezőberény és a Békéscsaba között fellelt sírmezőkhöz – a temetők nagy részének használata a 10. században kezdődött, de a 11. században is folytatódott.

Az egyhelyben lakó népesség nem egy esetben még a 12. században is kétszáz évvel korábban megnyitott temetőkben helyezte örök nyugalomra halottait.”¹⁰⁷

A töredékes adatok véleményem szerint ennek pontosan az ellenkezőjére utalnak.

A SZENTES–MINDSZENT KÖZÖTTI TERÜLET LELŐHELYEI

A 10–11. századi temetők következő csoportja a Tisza, Kurca, Veker és Kórógy vízjárta területeiből kiemelkedő magaslatokon található Szentes északi határától, Magyartéstől délen Mindszentig. Keleti irányban a Kórógy hajdani mocsárvilágának peremén elhelyezkedő fábiánsebestyéni, eperjesi és gádorosi lelőhelyek zárják e települési tömböt, melyet északkelet felől az említett vízjárta terület választott el a Szarvas környéki temetőktől, kelet és délkelet felé pedig a Mezőségnek egészen a

¹⁰⁶ LISKA 1996, 191–193.

¹⁰⁷ LANGÓ 2000a, 320.

Nagyszénás–Orosháza–Székkutas vonalig húzódó leletmentes sávja található. Mindszenttől délre ugyancsak tetemes távolságra, Hódmezővásárhely–Solt–Palénál találjuk a legközelebbi honfoglalás kori temetőt (1–2. kép).

A lelőhelyek sorát északi irányból követve, Magyartés–Zalotán, a Magosparton, Németh Gy. földjén talált sírokból nyitott huzalkarperecek és vékony sodratú nyakperec töredéke jelzik egy 10. századi temető helyét.¹⁰⁸ A Szentés-Nagytőke, Jámor-halom környékén talált lelőhelyeket (Csallány Gábor 1899-ben, 1902-ben, 1929-ben és 1932-ben végzett ásatásai) Langó Péter és Türk Attila kísérelte meg beazonosítani.¹⁰⁹ Munkájuk eredményeként valószínűsíthető, hogy egymástól néhány száz méterre két nagy sírszámú 10–12. századi falusi temető helyezkedett el. 1902-ben a Jámor-halom nevű kurgán mellett kb. 30 sírt megbolygattak, hatot Csallány tárt fel, míg 1929-ben és 1932-ben onnan 350–400 méterre 24 sírt bontott ki.¹¹⁰ A hitelesítő ásatás utóbbi helyszínén temetőárkot és további négy sírt eredményezett 2002-ben. Egy harmadik, ezektől külön álló lelőhelyen került elő 1899-ben egy 10. századi rozettás lószerszámos női sír (Szentés-Kunszentmártoni út).¹¹¹ Szentés határában több olyan lelőhely is ismert, amelyeket feltehetőleg folyamatosan használtak a 10–11. század során. Egy nagyobb kiterjedésű, de rendkívül szegényes leletanyagú temető 15 sírját tárták fel több kisebb leletmentés során 1933–1961 között Szentés-Szentilonán (kovakő, vascsat, S-végű hajkarikák).¹¹² A Szentés-Nagytőke-Jámorhalmi lelőhely közelében van Kistőke-Libahalom hat megmentett sírja (nyitott és S-végű hajkarikák, huzalkarperec, nyílcsúcsok, íjcsontok, I. István érméje), valamint Kistőke-Kürthy-földje (S-végű hajkarika, csüngőtagos ingnyakveretek), a két lelőhely egymáshoz való viszonya nem tisztázott.¹¹³ Kistőkéről még további hasonló szórvány leletek is ismertek (Székhát, illetve ismeretlen lelőhely).¹¹⁴ Szentés határának számos további pontján kerültek elő 10–11. századi, vagy 11. századi temetőkre utaló leletek, jobb esetben néhány sír, ezek azonban témánk szempontjából lényegében nem értékelhetők (Derekegyházi iskola, Hármashalom, Héked, Bód, Tetemhalom).¹¹⁵ Egyedül a Szentés-Kajánon talált 24 síros 10–11. századi temetőrészlet (nyílcsúcsok, íjcsontok, huzalkarperecek, S-végű hajkarikák, I. András és I. László pénzei) nyújtanak valamivel biztosabb fogódzót.¹¹⁶

Rendkívül érdekes problémákat vetnek fel a Szentés-Szentlászlón talált temetők,¹¹⁷ amelyek topográfiai helyzetét Kovalovszki Júlia tisztázta.¹¹⁸ A Kórógyhoz közel, Kánvási S. földjén 13 sírt tárt fel Csallány Gábor 1930-ban, melyeket leleteik alapján (nyitott- és S-végű hajkarikák, szögletes átmetszetű gyűrűk és karperecek, állatfejes karperec) a 11. századra keltezhetünk. A következő években az előző lelőhelytől északnyugatra 2,5 km távolságra, a Veker árterének a szélén, Tárkány-Szűcs Imre tanyája közelében két szomszédos kisebb halmon összesen 109 sírt találtak, melyek két csoportba rendeződtek. A két csoport legszélső sírjait (88. és 55. sír) a temetőtérkép, illetve az azon található lépték alapján körülbelül 5 m választotta el egymástól. Ez azonban aligha tekinthető hiteles adatnak, ugyanis ha a feltüntetett léptéket elfogadjuk, akkor a sírok hossza átlagosan 1 m lenne, ami aligha tükrözi a valóságot. Ebből kiindulva a sírcsoportok közötti távolság inkább 10 m körüli lehetett. Az a közleményből nem derül ki, hogy a két csoport közötti üres területet átkutatták-e, s az sem, hogy a temető teljesen vagy részlegesen (s utóbbi esetben kb. hány százalékában) feltárt-e? A

¹⁰⁸ SZÉLL 1942, 132.

¹⁰⁹ LANGÓ–TÜRK 2003b, 193–195 (a lelőhelyekre vonatkozó további szakirodalom felsorolásával).

¹¹⁰ A két temető elhelyezkedését és az általa feltárt sírok leletanyagát Csallány Gábor részletesen leírta egy Bálint Alajoshoz címzett levelében, amelyet utóbbi egyik tanulmányában le is közölt: BÁLINT 1932, 260–261, 3. j.

¹¹¹ LANGÓ–TÜRK 2003b, 2. j.

¹¹² PASZTERNÁK 2000a, 410–416 (a lelőhelyre vonatkozó további irodalommal).

¹¹³ FÉK 1962, 73, No. 1012–1013.

¹¹⁴ FÉK 1962, 73, No. 1014–1015.

¹¹⁵ SZÉLL 1942, 128–134; FÉK 1962, 73–75.

¹¹⁶ FÉK 1962, 73, No. 1009.

¹¹⁷ SZÉLL 1941, 233–245; FÉK 74–75, No. 1027–1028; BÁLINT 1991, 257, No. 293–294.

¹¹⁸ KOVALOVSZKI 1957, III. térkép.

szakirodalom az első közlés óta egységesen egy lelőhelyként kezeli a két sírcsoportot.¹¹⁹ Az előkerült leletanyag alapján (három lovas, továbbá öt lószerszámos sír, szablamarkolatú kard, hét sírban íjászfelszerelés, három balta, nyitott hajkarikák, lefele szélesedő spirálcsüngős fülbevaló, bizánci és balkáni eredetű fülbevalók, mellkereszt, kerek öntött ruhadíszek, fülesgombok, sodrott nyak- és karperecek, lekerekített végű valamint pödrött végű pántkarperecek, sodrott-, pánt- és pajzs alakúan kiszélesedő fejű gyűrűk) a temetőt egyértelműen a 10. századra keltezhetjük. Nem mond el- lent e datálásnak a temető egyetlen sírjában (54.) talált vékony kisméretű S-végű hajkarika sem. A problémát a 12. sír egyetlen lelete, az elhunyt szájában talált Salamon (ur. 1063–1074) denár okozza, amely hat-hét évtizeddel megnyújtaná a temető – egyéb tárgyai alapján nem indokolt – használatát, egészen a 11. század utolsó harmadáig. Erre az ellentmondásra már Szőke Béla is felfigyelt, az általa felvetett magyarázatnál, mely szerint az említett sír kései odatemetkezést jelez,¹²⁰ magam sem tudok jobbat ajánlani. E temetőnek kutatástörténeti jelentősége is van. Az elsők közé tartozik ugyanis, amelyet a feldolgozást elvégző Széll Márta jelkulcsokkal ellátott, értelmező temetőtérkép kísé- rében tett közzé, még ha mindezt nem követte is részletes, a térkép tanulságait felhasználó elem- zés.¹²¹ E térkép László Gyula útmutatása és felkérése alapján született meg,¹²² eredményeit azonban mégsem használta fel akkoriban készülő, a honfoglaló magyarság családi és társadomszerkezetét felvázoló könyvében.¹²³ Szentcs-Szentlászló temetőjét – annak ellenére, hogy akkoriban az egyik legteljesebben kutatott lelőhelynek számított – az idézett munka egyetlen szóval sem említette, az ugyanis aligha lett volna beilleszthető a vélelmezett nagycsaládi temetkezési rendbe.

Nem kevésbé problematikus a Szentcs-Nagyhegyen különböző parcellákban 1888-1939 között előkerült leletanyag értelmezése. A kilenc (?) különböző helyen előkerült leletek zöme közöletlen, a kutatók csak a leletkataszterek szűkszavú leírásaiból tudnak tájékozódni.¹²⁴ Mivel ezek a leletek mintegy sűrítve tartalmazzák mindazon nehézségeket, amelyekkel értékelésük során meg kell küz- denünk, indokoltnak látom kissé részletesebb bemutatásukat. Nagyhegy ma Szentcs város belte- rületén, annak északkeleti részén helyezkedik el, hajdan a Veker-ér déli partjáig húzódó, a vízjárta területből kiemelkedő dombsor volt. A magaslat északi részén, a Veker partján 1888-ban több lovas sírt dúltak fel, a megmentett leletek: trapéz alakú, vállas kengyelpár, csikózábla, hevedercsat, nyíl- hegy, csüngőtagos veretek.¹²⁵ Még a 19. sz. végén kerültek elő a Nagyhegy közelebről meg nem jelölt részén egy női sír rozettás lószerszámveretei.¹²⁶ Gyarmati Sándor földjén 1899-ben egy lovas sírt tárt fel Csallány Gábor (csikózábla, balta), ugyanitt, az előző sírtól három méternyire egy másik lovas sírt is talált 1904-ben (gyöngyök, csikózábla), majd 1905–1906-ban több kiforgatott sír leleteit mentette meg (nyitott és pödrött végű hajkarikák, fejes gyűrű, nyilak, tegezvasalások, pödrött végű pántkarperecek, nyitott huzalkarperecek, kerek aranyozott ezüst ruhaveretek, préselt aranyozott

¹¹⁹ SZÉLL 1941, 233–244; KOVALOVSKI 1957, 70, No. 28; FÉK 1962, 74–75, No. 1028; BÁLINT 1991, 257, No. 293, KOVÁCS 2013, 569.

¹²⁰ SZŐKE 1962, 28–29: „A Tárkány-Szűcs-féle földeken levőhöz hasonló temetőkben sohasem találunk Árpád- kori pénzeket, tehát az említett temető 12. sz. sírjában talált Salamon-denár körül valami nincs rendben. Lehetséges, hogy e sír késői odatemetkezést jelez.”

¹²¹ SZÉLL 1941, 235, 2. kép. – A Csongrád megyei 10–11. századi temetők és sírleletek korszerű közzététele terén Széll Márta hatalmas munkát végzett, bizonyos értelemben tevékenysége a leletkorpuszok előfutá- rának is tekinthető. Habár leletközlő tanulmányait széles körben idézik, munkásságát és személyét méltatlanul elfeledték: sem a Magyar Múzeumi Arcképcsarnok, sem más, hasonló jellegű munkák egyetlen sorral sem emlékeznek meg róla. További sorsáról annyit sikerült csak kiderítenem, hogy a II. világháború során, 1944 végén a közeledő front elől nyugatra menekült, ahol nyoma veszett, bizonytalan hírek alapján Kanadában vagy az Egyesült Államokban telepedett le. Az információkért Trogmayer Ottónak szeretnék ez úton is köszönetet mondani.

¹²² LÁSZLÓ 1941, 265–266.

¹²³ LÁSZLÓ 1944.

¹²⁴ FÉK 1962, 74, No. 1017–1025; BÁLINT 1991, 255–257, No. 280–288.

¹²⁵ HAMPEL 1900, 701–703; FÉK 1962, 74, No. 1022.

¹²⁶ HAMPEL 1907, 143–144.

ezüst rozetták, zablák, kengyelek).¹²⁷ A Nagyhegy ismeretlen részéről 1900-ban két csüngőtagos ingnyakveret került elő.¹²⁸ Hosszabb szünet után, 1931-ben Barta János szőlőjében két sír látott napvilágot, egyikben préselt, a másikban rombusz alakú ruhadíszek feküdtek.¹²⁹ 1937–1939 között került sor az egyetlen nagyobb felületre kiterjedő ásatásra, akkor Berényi Lajos földjén 30 sírt tárt fel Csallány. Ezek közül 17 melléklet nélkülinek bizonyult. Jelentős leletanyagot két sír (2, 29.) tartalmazott (kéttagú csüngős ingnyakveretek, kerek veretek), a többi temetkezés mellett szerény mellékletek voltak (gyöngyök, nyitott hajkarikák, fülesgombok, hegyesedő végű nyitott huzalkarperecek, sodrott nyakperec, fejes gyűrű, nyílhegyek).¹³⁰ Ugyanekkor Bogyó Jánosné telkén egy teljes bronz övkészlet és két pántkarperec látott napvilágot egy feldúlt sírből.¹³¹ 1931-ben leltározták be a Musa János földjén talált ezüst csüngős fülbevalótöredéket.¹³² Végezetül a Nagyhegyen ismeretlen helyen és időben került elő több szórvány lelet (nyitott huzalkarperecek, mindkét végén spirálissal kitöltött sodrott karperec, bronz fülbevaló).¹³³

A fent leírtakból nyilvánvaló, hogy Szentés-Nagyhegyen több mint fél évszázad alatt rendkívül fontos lelőhely(ek) pusztult(ak) el. Az nyilvánvaló, hogy az ismertett leletek mind a 10. századra keltezhetők. Azt azonban nem tudom eldönteni, hogy egyetlen nagyobb, az egész század folyamán használt falusi temető, vagy több kisebb szállási temető helyezkedett-e el a magaslaton? E kérdés megoldásában a régi kataszteri térképek átnézése segíthetne, e munkára azonban az elmúlt száz év során senki sem kerített sort. Mindaddig, amíg Nagyhegy, s a hasonló töredékes lelőhelyek esetében e topográfiai munkák nem készülnek el, csak sötétben tapogatódzunk. Hiába a lelőhelyekkel sűrűn telerótt térkép, azok régészeti értékelése szinte lehetetlen, a történeti (településtörténeti) folyamatok felvázolása pedig nagyon is esetleges marad. A Berényi-földön feltárt temetőrészletből kiindulva csak annyit sejtethünk, hogy a területen volt legalább egy nagyobb, akár 80–100 síros temető is, amely nem volt túl gazdag, de néhány kiemelkedő sírt is tartalmazott. Jellegében leginkább a Szentés-Szentlászló, Tárkány-Szűcs I. földjén, az Örménykút-Veres tehén dombján, vagy a Szabadkígyós-Tangazdaság lelőhelyeken feltárt temetőrészletekhez hasonlít.

Déli irányban tovább haladva Szentés területén, illetve határában újabb 10. századi temetőrészleteket találunk. A város belterületén, a Kossuth L. utcában házépítés során nyolc sír került elő, közülük kettő lószerszámos temetkezés.¹³⁴ A szegényes leletanyag (edény, nyitott hajkarikák, gyöngyök, az egyik lószerszámos sírban vasalt tegez nyilakkal) a 10. századra keltezhető, a temető sírjainak a számát nem lehet megbecsülni. Teljesen feltárták viszont a határ déli részén található két kis sírszármú gazdag, feltehetőleg rövid ideig használt 10. századi szállási temetőt. Szentés-Borbásföldön 20 sír került elő Szabó János Győző ásatása nyomán.¹³⁵ Közülük nyolcat már a 10. vagy a 11. században kiraboltak. A kilenc férfi, hét nő és három gyermek temetkezés jellemző ékszerei a nyitott hajkarikák, gömbsorcsüngős fülbevaló, huzal-, pödrött végű illetve lekerekített végű pántkarperecek. Két nőt aranyozott ezüstveretes díszruhában temettek el (rombusz alakú ingnyakdíszek és préselt kerek veretek, illetve csüngőtagos ingnyakveretek), mindkettő veretes lábbelit hordott. Hét férfi mellett megtalálták az íjászfelszerelés darabjait, egyikük ezüst veretes övet is hordott. A sírok felében lócsontokat is találtak, további kettő csak lószerszámot tartalmazott. A zömmel körte alakú kengyelek mellett egy sírban felbukkant a trapéz alakú, vállas kengyeltípus is. A lelőhely feldolgozása során a sírok csoportosulásából és a leletanyag megoszlásából arra következtettem, hogy a temetőben három család nyugodott, e kérdést azonban végleg csak az archaeogenetikai vizsgálatok dönthetnék el. A leletanyag alapján – trapéz alakú kengyelek, valamint VII. Konstantinos és II. Romanos társcsászárok (ur. 948–959) bronz-

¹²⁷ HAMPEL 1907, 144; FÉK 1962, 74, No. 1020.

¹²⁸ HAMPEL 1907, 207; FÉK 1962, 74, No. 1023.

¹²⁹ FÉK 1962, 74, No. 1017.

¹³⁰ FÉK 1962, 47, No. 1018.

¹³¹ FÉK 1962, 47, No. 1019; BÁLINT 1991, Taf. LXIV, 1–50.

¹³² FÉK 1962, 74, No. 1021.

¹³³ FÉK 1962, 74, No. 1025.

¹³⁴ FÉK 1962, 73–74, No. 254.

¹³⁵ RÉVÉSZ 1996b, 299–336.

ból öntött, aranyfóliával bevont érméje – a temetőt a 950–980/90 közötti időszakban létesíthették.

Borbásföldtől délkeletre, a Derekegyházi oldalban, Berényi Benjámin földjén talált négy gazdag sírt 1940-ben Csallány Gábor,¹³⁶ majd 2002-ben a lelőhely hitelesítő ásatása során újabb négyet Langó Péter és Türk Attila.¹³⁷ A kis temetőben öt nő és három férfi nyugodott. Két nőt különösen gazdag díszruhában, csüngőtagos ingnyakveretekkel, illetve csüngős kaftanveretekkel temettek el, egyikük viselését préselt aranyozott ezüst hajfonatkorong is ékesítette. A nők ékszerkészletére a gömbsorcsüngős fülbevalók, valamint pánt- és huzalkarperecek voltak jellemzőek. A férfisírokban méltóságjelvény nem volt, fegyverzetüket íjászfelszerelés alkotta. A korabeli sírrablás nyomait e lelőhelyen is több esetben lehetett dokumentálni. A 10 századra keltezhető kis szállási temető részletes feldolgozása még nem készült el.

A keletebbre, Nagymágocs-Mágocs-érnél megmentett 11 sír, melyek egyike lovas, tegezes temetkezés indás-virágos övveretekkel, de ugyanitt S-végű hajkarikák és I. László érméje jelzik a lelőhely 10. század első felétől a 11. század végéig, 12. század elejéig nyúló használatát.¹³⁸ Ugyancsak Nagymágocs határában 10. századi temetőt jelez egy szablyával, íjászfelszereléssel, veretes övvel és lóval elhantolt férfisír.¹³⁹

A vizsgált mikrorégió keleti részén, a Kórógy hajdani vízjárta területének déli peremén a Szentés határából már megismert temetőtípusok kerültek elő. A kis sírszámú, rövid ideig használt 10. századi szállási temetők közül kettőt teljesen feltártak, illetve Bálint Csanád révén hitelesítő ásatással is ellenőriztek. Gádoros-Bocskai utcában Csallány Gábor egy négysíros (férfi, nő, fiatal férfi, fiatal nő) temetőt talált, valamennyi halottal a lovát is eltemették.¹⁴⁰ A férfi mellé aranyozott ezüst veretes övet, íjászfelszerelést, szablyát tettek, a fiatal férfi íjászfelszerelést és fokost kapott, mindkettőjük ruházatát arany és ezüstmézek ékesítették. A nő arany gömbsorcsüngős fülbevalót, gyöngysort, köves gyűrűt és ezüst pántkarpereceket viselt, lószerszámzatát rozettás valamint övveret alakú veretek díszítették. A leány ugyancsak arany gömbsorcsüngős fülbevalót, ezüst pántkarperecet és gyűrűt, lábperecet valamint veretes lábbelit viselt. Lószerszámát ezüstmézek és szív alakú csüngő ékesítette, nyergére finoman faragott palmettás csontlémezeket szereltek. Eperjes-Takács-táblán 1944-ben három sírt (közülük kettőben lócsontok is voltak) forgattak ki, a megmentett leletek között rozettás lószerszámveretek, palmettamintás préselt ezüst hajfonatkorong, lekerekített végű pántkarperec volt. A vastárgyak elkallódtak, így nem tudjuk, volt-e esetleg fegyveres férfisír közöttük? Az 1969-ben végzett hitelesítő ásatás négy újabb sírt eredményezett, közülük egyikben csüngőtagos, másikban rombusz alakú ingnyakdíszekkel ékesített ruhában eltemetett nők¹⁴¹ nyugodtak, előző lószerszám, a másik lovas temetkezés volt. A további két sírban 4 év körüli gyermek, illetve 50 év körüli férfi nyugodott, melléklet nélkül. A közelben további hasonló temetők lappanghatnak, néhány kilométerre nyugatabbra ugyanis Fábiánsebestyén-Mikecz-földön négyzet alakú, öntött aranyozott ezüst öv- vagy kaftanvereteket és lekerekített végű pántkarperecet találtak, Fábiánsebestyén-Kántorhalmon gömbsorcsüngős fülbevaló csüngőjét, Fábiánsebestyén-vasút mellett pedig körte alakú kengyelt találtak.¹⁴² Már a 10. sz. végére–11. sz. elejére utal az Eperjes-Nagykirályságon talált lovas sír, melyben egy S-végű és egy nyitott hajkarika feküdt, a mellette fekvő temetkezés rovátkolt gyűrűt és S-végű hajkarikát tartalmazott.¹⁴³ További két fábiánsebestyéni lelőhely (Csárdahalom, Sváb S. földje: nyitott és S-végű hajkarikák, aranyozott ezüst négyzet alakú ruhaveretek, I. László érméje, Molnár F. tanyája: 15 feltárt sírból pödrött és S-végű hajkarikák, sod-

¹³⁶ CSALLÁNY 1941, 182–186.

¹³⁷ LANGÓ–TÜRK 2003a, 1–20; LANGÓ–TÜRK 2003b, 196–198.

¹³⁸ FÉK 1962, 56, No. 721; az övveretek fotója: BÁLINT 1991, Taf. LIX.A.1–8.

¹³⁹ FÉK 1962, 56, No. 722; a sírban talált állatfejes övveret: BÁLINT 1991, Abb. 55.

¹⁴⁰ FETICH 1937, 102–104; BÁLINT 1991, 37–51.

¹⁴¹ Az 5. sírban nyugvó csontvázat valószínűleg tévesen 55–60 éves férfiként határozták meg, ezt azonban mellékletei erősen kétségessé teszik: BÁLINT 1991, 60.

¹⁴² FÉK 1962, 36, No. 307, 309; BÁLINT 1991, 219, No. 69, 70, 72.

¹⁴³ SZÉLL 1942, 130.

rott nyakperec, I. András érméje) 10–11. századi, folyamatosan használt temetőkre utal.¹⁴⁴

A mikrorégió lelőhelyeit délen Szegvár és Mindszent temetői zárják. Az értékelést ezúttal megkönnyíti, hogy e települések határából rendelkezünk teljesen feltárt és közzétett temetőkkal, Szegvár határából mindjárt kettővel is. Mindkét lelőhely a Kórógynak a Tisza, illetve Kontra-tói torolata előtti szakaszától délkeletre húzódó 4–6 m magas, 60–70 m széles homokvonulaton, parti dűnén helyezkedik el. E dombsor északkeleti szélén került elő Szegvár-Szőlőkalja 62 síros (de 63 temetkezést tartalmazó) 10. századi temetője.¹⁴⁵ A juveniseket is ide számítva, a temetőben 23 férfi, 21 nő, 19 gyermek nyugodott. Egy kelet–nyugati tájolású férfi csontvázát a sírok tömbjétől 35 m-re északkeletre találták. A rendkívül szegényes leletanyag (nyitott hajkarikák, gyöngyök, huzalkarpercek, fülesgombok, kések) legkésőbbre keltezhető darabja egy un. Alföldi típusú pödrött végű hajkarika.¹⁴⁶ A temetőből hiányoznak a lovas sírok, a lószerszámot egy fél zabla szájas, a fegyverzetet pedig egyetlen sír nyílcsúcsai képviselik. Lőrinczy Gábor elemzése szerint a sírok egy temetőmagot és további három, előbbtől és egymástól is üres sávokkal elválasztott sírcsoport alkotnak. Az antropológiai szempontból sokszínű népesség az első sírokat 900–930 között temette el, míg az utolsók 960–990 körül kerülhettek a földbe.¹⁴⁷

A fent említett dombsor, az Orom-dűlő közepe táján tárt fel Lőrinczy Gábor egy 372 síros 10–11. századi falusi temetőt.¹⁴⁸ Mivel a legkorábbi temetőmag egy részét a Puskin-TSz homokbányája elpusztította, a magasabban fekvő gyemeksírok közül jónéhányat pedig a szántás semmisíthetett meg, Lőrinczy 75–85 sír hiányával számol, eszerint a temetőben eredetileg az eltemetettek száma 450–460 lehetett. A 114 nő, 110 férfi, 119 gyermek, valamint további 29 meghatározhatatlan nemű juvenis közül csak 127 mellett találtak mellékletet (34,1%), zömmel testékszereket (nyitott, pödrött végű, sima- illetve bordázott S-végű karikákat, lefelé szélesedő spirálcsüngős karikát, huzalnyakperecet, két rombusz átmetszetű és egy állatfejes karperecet, valamint sodrott, fonott, négyzetes átmetszetű és pántgyűrűket). A ruhadíszeket egyetlen sír kúpos formájú, kerek, ónozott bronz veretsora képviseli. A használati eszközöket mindössze 6 kés és 3 csiholó jelzi. A temetőből öt érme került elő, három I. András, kettő Salamon denára. A temető használati idejét a feldolgozást végző szerzők a 10. század második harmada és I. (Szent) László uralkodásának kezdeti éveire helyezték. A legkorábbi sírok közül jó néhányat kiraboltak. A temető a központi magból kifelé haladva, sugár irányban népesedett be. A 10–11. század fordulóján a korábbiak mellé új telepések is érkezhettek, megjelenésüket részint új, korábban nem alkalmazott sírformák (padkás és padmalyos temetkezések) használata, a jelképes trepanáció gyakorlása valamint a mongolid/mongoloid embertani típusok felbukkanása jelzi. A temető délkeleti szélén elkülönülő sírcsoport tájolásában is eltért a többi temetkezéstől. Figyelemre méltó jelenség, hogy a temető tömbjétől északra és északkeletre 30, illetve 42 m-re további öt sír került elő, de a déli szegélyen is (ha csekélyebb távolságban is) előfordul néhány, a sírok tömbjétől távolabb fekvő temetkezés. Véleményem szerint ezek egy újonnan megnyitott, de valamilyen okból tovább nem használt sírcsoport vagy újabb temetőmag kezdeményei lehettek, pozíciójuk a temető felhagyása miatt alakult ily módon.¹⁴⁹ Bende Livia és Lőrinczy Gábor szerint 28 éves átlag életkorral számolva, a temetőt 5–6 generáció használhatta. Ha nemzedékenként 5–8 fős családokat feltételezünk, akkor a temetőhöz tartozó faluban 9–18 család élhetett egy időben.¹⁵⁰

Az imént röviden ismertetett két szegvári temető azért is fontos számunkra, mert a 10. század folyamán legalább 40–50 évig azonos időben használta azokat a két, egymás közelében megtelepedett közösség, így mód nyílik leletanyaguk összehasonlítására. Ráadásul az Orom-dűlőről még további, igaz, töredékes lelőhelyek is ismertek. Közülük a legjelentősebb az ugyancsak 10. századi, Hevesi V., illetve a későbbi Purger-tanya területén talált temető. 1906-ban 6 sír került elő, az első-

¹⁴⁴ FÉK 1962, 35–36, No. 306, 308.

¹⁴⁵ LŐRINCZY 1985, 141–162.

¹⁴⁶ LŐRINCZY 1985, 157.

¹⁴⁷ LŐRINCZY 1985, 159.

¹⁴⁸ BENDE–LŐRINCZY 1997, 201–285.

¹⁴⁹ E kérdéskör más irányú megközelítése: Kovács 2013, 514.

¹⁵⁰ BENDE–LŐRINCZY 1997, 239.

ben kengyel, a másodikban íjászfelszerelés volt, a 3–6. sírokban csüngőtágos veretekkel eltemetett nők nyugodtak.¹⁵¹ Később Csallány Dezső ugyanitt 31, szerény mellékletű temetkezést tárt fel, majd ajándékként került a lelőhelyről a szentesi múzeumba egy bizonytalan meghatározású bizánci érme, legnagyobb valószínűséggel II. Nikephoros Phokas és II. Basileios (ur. 963–969) aranyozott réz subaureatusa.¹⁵² 1986-ban egy, a bányafalból leomlott lovas férfisírból szablya, tőr, szalu, kengyelpár, zabla és ezüst nyeregdiszkek láttak napvilágot. A helyszínelést végző Lőrinczy Gábornak a tanyatulajdonos elmondta, hogy korábban homokkitermelés során számos sír megsemmisült. A temető egy része még feltárássra vár.¹⁵³ Ezen adatok alapján feltételezhetjük, hogy a területen egy nagyobb, akár 100 sírt is meghaladó nagyságú falusi temető feküdt, mely jellegében a Szentes-Szentlászlón, illetve talán a Nagyhegyen található lelőhelyekhez hasonlított. Mivel a Puskin TSz homokbányája által bolygatott temető 10. századi részét eredetileg mintegy 140 sírosra becsülték (2–3 generáció, nemzedékenként 7–11 családdal),¹⁵⁴ ez azt jelenti, hogy az Orom-dűlőn egymás közelében, részben ugyanabban az időben egy kis, 4–6 családból álló (Szőlőkalja), valamint két közepes méretű település létezett. Közülük a leggazdagabb leletanyag (lovas, fegyveres sírok, díszruhás nők) a Hevesi/Purger-tanya mellett került elő néhány temetkezésből, Lőrinczy Gábor joggal sejtí itt a környék vezető családjának nyughelyét.¹⁵⁵ Környezetük szegényes mellékletű sírjai viszont semmilyen nem tértek el a szomszédos falu (Szőlőkalja) hasonló jellegű sírjaitól. Jóllehet utóbbi tagjaiban egy mellkereszt és az orans pózzal kapcsolatba hozott kéztartások alapján bizánci keresztényeket sejt a kutatók egy része,¹⁵⁶ véleményem szerint e nézetek nem támaszthatók alá. A Puskin TSz homokbányája mellett talált 10. századi sírok számos részletükben eltérnek az előző két lelőhelyen megismertektől. A mellékletek közül teljesen hiányoznak a fegyverek, lószerszámok, valamint a keleti viselet elemei – nemcsak a ruhadíszek,¹⁵⁷ de még a fülesgombok is. Halottaikat a test mellett kinyújtott karral helyezték a sírba, s a másik kettővel szemben padmalyos sírok, jelképes trepanáció is csak a 11. századi, új bevándorlókhoz kötött temetőrészen figyelhető meg. Mindez arra utal, hogy itt az előzőektől eltérő jellegű népességgel számolhatunk. Hogy ez az eltérés etnikai, kulturális vagy más gyökerű volt-e, azt nem tudjuk, ennek megválaszolásához antropológiai, illetve genetikai vizsgálatokra lenne szükség. Figyelemre méltó jelenség ugyanakkor, hogy az említett sajátosságok egy része a homokbánya melletti temető kései, 11. századi részében jelenik meg, akkor, amikor a másik két temető használata megszűnt. Hogy ez az utóbbiak népességének átköltözése miatt történt-e így, azt ugyancsak az említett vizsgálatok dönthetnék el. Arra mindenestre rámutat e néhány adat, hogy ha egy kisebb területről legalább néhány, akár csak részben feltárt temetővel rendelkezünk, a településtörténetnek máris korábban nem sejtett részletei bontakoznak ki.

Sajnos a 11. század tekintetében már nem vagyunk ilyen szerencsések, értékelhető összehasonlító anyag ugyanis nem áll rendelkezésre. Ugyancsak az Oromdűlőn, a Boros-féle homokbányában az 1950-es években száznál több sírt elpusztítottak, a megmaradt néhány S-végű hajkarika a 11. századra keltezhető.¹⁵⁸ Szegvár-Kórógy-szentgyörgyön 18 sírt tártak fel, az egyetlen lelet egy (azóta elkallódott) hajkarika,¹⁵⁹ a Kórógy-szentgyörgy-Cickazugban talált 12 sír a leletek alapján (sodrott ezüst nyakperec, rombusz átmetszetű karperecek) ugyancsak 11. századi.¹⁶⁰ A Szegvár-Erdei F. ut-

¹⁵¹ SZÉLL 1943, 180–181.

¹⁵² KOVÁCS 1989, 61–62.

¹⁵³ LŐRINCZY 2000, 62–63, 78–81.

¹⁵⁴ BENDE–LŐRINCZY 1997, 239.

¹⁵⁵ LŐRINCZY 2000, 62–63.

¹⁵⁶ SZABÓ 1980, 88–89, LŐRINCZY 1985, 156–159. Csallány feljegyzései alapján legalább egy sírban a Hevesi/Purger tanyánál előfordult a mellkason összekulcsolt kéztartás: LŐRINCZY 2000, 79.

¹⁵⁷ A 426. sírt, amely egyedülként tartalmazott ruhadíszeket, mellékletei (S-végű hajkarika) és temetőn belüli helyzete alapján a 10–11. sz. fordulójára keltezték, s valószínűleg az újonnan érkezett telepeselek közé tartozott: BENDE–LŐRINCZY 1997, 230–232.

¹⁵⁸ KOVALOVSKI 1957, 67.

¹⁵⁹ LŐRINCZY 2000, 78.

¹⁶⁰ SZÉLL 1943, 181. Lőrinczy G. a leleteket tévesen 10. századnak határozta meg: LŐRINCZY 2000, 63.

cában talált két sír leletei (gyöngyök, bronz fejegyűrű, bronzcsüngő, nyakperec ráhúzott bronzkarikákkal) 10. vagy 11. századi is lehet.¹⁶¹ E töredékes leletanyag csak arra elegendő, hogy a térségnek az adott korszakban történt viszonylag sűrű betelepítettségét regisztráljuk. Ennek magyarázata abban kereshető, hogy itt futott a Tisza bal partját követő, a Böldi révhez vezető útvonal.¹⁶² Ezen útvonal délebbi szakaszához kapcsolódhattak a Mindszent határában előkerült temetők.

Mindszenten csak egyetlen 10. századi lelőhelyet ismerünk, a Koszorús-dűlőn feltárt háromsíros kis szállási temetőt. Az egyetlen íjas-tegezes, lovas férfi mellett két gyermeksírt találtak, a többszöri hitelesítő ásatások sem eredményezték újabb temetkezések előkerülését.¹⁶³ Az ásatások melletti tanyaépület építése során azonban kerültek elő sírok, így feltehetőleg a környék hasonló kis sírszámú temetőinek (Gádoros, Eperjes-Takács-tábla, Szentes-Derekegyház) sorába illeszkedik e lelőhely is.¹⁶⁴ A 3. sírban talált érmék, Provence-i Hugo (ur. 926–931) és II. Lothar (ur. 945–950) egy-egy milánói verete a sírok földbe kerülését a 10. század harmadik negyedére valószínűsíti. A további lelőhelyek 11. századnak tűnnek: a ludasoldali határrészben, Korom E. földjén hat sírt tártak fel (S-végű hajkarikák, lunula, rombusz átmetszetű karperecek),¹⁶⁵ a Gyovai T. és Gyovai I. földjén talált sírok az előzővel talán azonos temető különböző részeiből kerültek elő. Újabb 11. századi temetőket jelezhetnek a falu határából ismert szórvány leletek (Wimmer J. földje, Könnyű J. földje).¹⁶⁶

A vizsgált mikrorégió területéről 33 olyan lelőhely áll a rendelkezésünkre, amely valamilyen mértékben értékelésre alkalmas (1–2. kép). Pozitívum, hogy ezek közül kilenc olyan, amelyek teljesen feltártnak tekinthetők, hitelesítő ásatással megkutatottak, jóllehet többük esetében a sírok egy részének a megsemmisülésével kell számolnunk. E kilenc lelőhely keltezés szerinti megoszlása azonban korántsem egyenletes: közülük nyolc a 10. századra datálható, egy 10–11. századi folyamatosan használt, olyan azonban nincs közöttük, amely tisztán 11. századi lenne, az utóbbi periódusra keltezett lelőhelyek kivétel nélkül erősen hiányosak.

A 10. századi temetők a terület északi és középső harmadában sűrűsödnek, délen viszont csak egyetlen lelőhely (Mindszent-Koszorús-dűlő) mutatható ki (3. kép). E temetők között a leletanyag összetételét és a sírok számát tekintve, jelentős különbségek figyelhetők meg. Nagyon jól elkülöníthetők a gazdag leletanyagot (nagy számú lovas sír, a férfiaknál gyakran szablya, veretes öv, a nőknél aranyozott ezüstveretes díszruha, préselt lemezes hajfonatkorongok, keleti típusú gömbsorcsüngős fülbevalók, rozettás lószerszámdíszek) tartalmazó, de kis sírszámú (1–20 síros), rövid ideig használt szállási temetők. Ezek közé sorolható Szentes-Borbásföld (20 sír), Szentes-Derekegyházi oldal, Berényi B. földje (nyolc sír), Gádoros-Bocskai u. (négy sír), Eperjes-Takács-Tábla (hét sír), valamint Mindszent-Koszorús-dűlő (három sír). A hiányos adatok miatt csak feltételesen köthetők ide további lelőhelyek (Szentes-Kunszentmártoni út, Nagymágocs-Homokbánya, valamint a három fábíánsebestyéni lelőhely: Kántorhalom, Mikecz-föld és a vasút mellett talált kengyelek). E temetőket azonban a 10. századon belül nem azonos időben használták. Néhány inkább a század első

¹⁶¹ FÉK 1962, 70, No. 964.

¹⁶² LŐRINCZY 2000, 65–66: „A szentesi és a vásárhelyi határ között csak itt lehetett közlekedni, ez volt az egyetlen lehetséges és a legrövidebb út. A Tiszára és az útra merőlegesen folyó erek itt szűkültek össze annyira, hogy át lehetett kelni rajtuk. E vízfolyások felső szakasza mocsaras volt. Ez főleg a Ludas-ér esetében igaz, mert vízgyűjtő területe egy hatalmas, lefolyástalan terület – a Kék tó – amely a mai Hódmezővásárhely-Derekegyháza-Szegvár-Mindszent közös határában volt. Ha valaki Vásárhely felől a böldi réven akart átkelni, csak a Tisza árterét szegélyező magasparton közlekedhetett. Ennek útvonalát jelzik – délről északra haladva – a mindszenti határból ismert Koszorús-dűlő, Ludas-oldal, majd Szegvár-Cickazug, Hevesi-föld, Oromdűlő és Szőlőkalja 10. századi temetkezései. E temetők vonala mintha a késő középkorban is meglévő és a korabeli térképekről is ismert Hódmezővásárhely-Szegvár-Szentest összekötő dűlőút használatának a folyamatosságát jelezné. Észak felé eddig igen nagy a települési hiátus, mivel [...] a szentes-szentilonai illetve a Kossuth utcai 10–11. századi temetkezések távolsága többszöröse a szegvári temetők/telepek egymás közötti átlagos távolságának.”

¹⁶³ CSALLÁNY 1941, 186–189; LANGÓ–TÜRK 2004, 365–457.

¹⁶⁴ LANGÓ–TÜRK 2004, 404.

¹⁶⁵ SZÉLL 1942, 130.

¹⁶⁶ LANGÓ–TÜRK 2004, 403–404.

felére keltezhető (Gádoros, Eperjes és talán Szentes-Derekegyháza), mások sírjait viszont bizonyosan a század második felében ásták meg (Szentes-Borbásföld, Mindszent-Koszorús-dűlő), s nyilván hasonlóképpen szóródnak a hiányos lelőhelyek is. A sírrablás nyomai Gádoros kivételével mindenütt megfigyelhetők.

A 10. századi temetők következő csoportját azok a lelőhelyek alkotják, melyek az előzőeknél népesebb, s hosszabb időre megtelepedett falusi közösségek hagyatékára utalnak. Leletanyaguk összetétele az előzőeknél jóval szerényebb. Lovas vagy lószerszámos sírok, ezüst veretes ruházatban és ékszerekkel eltemetett nők sírjai (változó arányban) ugyan e körben is kimutathatók (Szentes-Szentlászló, Tárkány Szűcs I. tanyája, Szentes-Nagyhegy, Szentes-Kossuth u., Szegvár-Hevesi/Purger-tanya), a temetkezések többsége azonban csupán kevés tárgyat tartalmazott, vagy teljesen melléklet nélküli volt (Magyartés-Zalota, Szegvár-Szőlőkalja). A mikrorégió jellemzői közé tartozik a 10. századi érmék kisszámú előfordulása. Az arab dirhemek teljesen hiányoznak, a nyugat-európai érméket egyetlen lelőhely két verete képviseli,¹⁶⁷ további három temetőből bizánci érmék kerültek elő.¹⁶⁸ A zárópénzek alapján valamennyi érmés sír a 10. század második felében kerülhetett a földbe.

A leletanyag összetételét tekintve, a fentiekhez hasonló szóródást mutatnak azok a falusi temetők is, melyeket a 10. és a 11. században egyaránt használtak (4. kép). Folyamatosságukat többnyire csak feltételezhetjük, annak igazolására viszont csak teljes feltárásuk esetén lenne mód. E feltételnek jelenleg csupán egyetlen lelőhely (Szegvár-Oromdűlő) felel meg, az embertani és régészeti adatok azonban az ezredforduló táján ott is új népesség megjelenésére (esetleg a korábbi lakosok mellé történt betelepülésre) utalnak. A töredékes lelőhelyek egy részének 10. századi periódusából lovas vagy lószerszámos sírok, íjászfelszereléssel ellátott férfiak, ezüst ruhadíszeket használó nők temetkezéseit mentették meg (Szentes-Nagytóke-Jámborhalom I–II., Szentes-Kistóke-Libahalom, Fábiánsebestyén-Csárdahalom), sőt a Nagymágocs-Mágocs-érnél feltárt egyik lovas sírban aranyozott ezüst övvvereteket is találtak. Figyelemre méltó az az adat, mely szerint Eperjes-Nagykirályságon egy lovas sírban S-végű hajkarika feküdt, ehhez hasonló jelenséget csak a Mezőberény-Gyula mikrorégió néhány temetőjében sikerült megfigyelni.¹⁶⁹ A többi temetőnek már a korai periódusát is csak szegényes, vagy melléklet nélküli sírok jellemzik (Szentes-Szentilona, Szentes-Kaján, Szegvár-Oromdűlő, Szegvár-Erdei F. u.), s ez a tendencia folytatódik egységesen a 11. század folyamán is, kiegészülve első királyaink érméivel.

A mikrorégió fennmaradó hat lelőhelyéről csak a 11. századra keltezhető sírokat ismerünk (Szentes-Szentlászló, Kánvási S. földje, Szegvár-Boros-féle homokbánya, Szegvár-Kórógysszentgyörgy, Szegvár-Cickazug, Mindszent-Ludasoldal, Mindszent-Wimmer- és Könnyű-féle föld) (6. kép). E temetők kivétel nélkül töredékesek, megmaradt 12–18 síros részleteikből messzemenő következtetések nem vonhatók le. E bizonytalan adatok halványan arra utalnak, hogy nem kell a térségben az ezredforduló környékén nagyobb számú népesség betelepítésével számolnunk.

Az eddigieket összefoglalva úgy vélem, a térségben egyértelműen kirajzolódik a rövid ideig használt kicsiny 10. századi szállási temetők, valamint a 10. és 10–11. századi népesebb falusi temetők láncolata. A méltóságjelvényeket kizárólag a veretes övek képviselik, az azokat tartalmazó sírok többségét azonban nem régész tárta fel (Nagymágocs-Homokbánya, Nagymágocs-Mágocs-ér 1. sír, Szentes-Nagyhegy), hiteles ásatásból csupán két lelet származik (Gádoros-Bocskai u. 1. sír, Szentes-Borbásföld 15. sír). Utóbbi kettő biztosan szállási temető volt, a többiek megítélése a lelet-körülmények miatt bizonytalan. A gazdag nők mindkét fő viseleti csoportjának tagjai jelen vannak

¹⁶⁷ Mindszent-Koszorús-dűlő: Provence-i Hugo (ur. 926–931) valamint II. Lothar (ur. 945–950) egy-egy verete: Kovács 1989, 45.

¹⁶⁸ Szegvár-Hevesi/Purger-tanya: bizonytalan meghatározású érme, VII. Konstantinos és II. Romanos (ur. 948–959) vagy II. Nikephoros Phokas és II. Basileios (ur. 963–969) vagy II. Basileios és VIII. Konstantinos (ur. 976–1025) verete; Szentes-Borbásföld: VII. Konstantinos és II. Romanos (ur. 948–959) érméje; Szentes-Nagyhegy: Johannes Tzimiskes (ur. 969–976) érméje; egy további bizonytalan adat Eperjes-Takács-tábla egyik sírjából „aranypénz” előkerülését említi: Kovács 1989, 27, 61–62.

¹⁶⁹ SZÉLL 1942, 129–130.

a területen. A rozettás lószerszámot használók zöme szállási temetőben nyugodott (Eperjes-Takács-tábla, Gádoros-Bocskai u., Szentes-Kunszentmártoni út), míg a Szentes-nagyhegyi lelőhely megítélése bizonytalan. Nagyméretű csüngőtagos kaftánvereteket csak két sírban találtak, egyik biztosan szállási temető (Szentes-Derekegyháza), a másik egy 10–11. századi falusi temető korábbi részéből származhat (Szentes-Nagytőke, Jámorhalom). Végezetül a térség két préselt lemezes hajfonatkorongja (Szentes-Derekegyháza, Eperjes-Takács-tábla) ugyancsak a szállási temetők sírjait gazdagította. Mindezek alapján óvatosan ugyan, de felvethető az a lehetőség, hogy a vizsgált mikrorégió területén a 10. század folyamán a törzsi-nemzetségi arisztokrácia tagjainak egy része külön kis szállási temetőkben helyezte örök nyugalomra a halottait, más részük viszont a népesebb, tartósan megtelepedett falvak lakóival azonos helyre temetkezett. A rövid ideig használt szállási temetők (s nyilván a hozzájuk tartozó szállások) egyike sem élte túl a 10. századot, csakúgy, mint az egymástól (régészeti leleteik alapján) jelentős mértékben eltérő gazdagságú falusi közösségek egy része sem. Utóbbiak többsége azonban fennmaradt a 11. század folyamán is. Halvány jelek arra is utalnak, hogy egyes, akár évtizedekkel korábban felhagyott temetőkben előfordulhatnak utántemetkezések is (Szentes-Szentlászló, Tárkány Szűcs I. tanyája, 12. sír), ami arra utalhat, hogy a temetőt korábban használt népesség utódai a közelben maradtak.

A Szentes környéki lelőhelyek közös vonása a bizánci-balkáni eredetű tárgyak (ékszerek, mellkeresztek, csatok, érmék) jelentős mennyiségben történő előfordulása.¹⁷⁰ Miután zömmel bronzból készült tárgyakról van szó, amelyek egyszerű kereskedelmi tucataruk lehettek, azok aligha a kalandozások zsákmányaként, sokkal inkább kereskedelem révén kerülhettek a Körös torkolatának vidékére. Ugyanezen térségre jellemző a pödrött végű hajkarikák Kárpát-medencei viszonylatban is jelentős számú koncentrációja, különösen az un. Alföldi típusú változatok gyakori felbukkanása.¹⁷¹ E jelenségek magyarázatát a későbbiekben a mikrorégió leletanyagának alaposabb, részletekbe menő vizsgálatától remélhetjük.

HÓDMEZŐVÁSÁRHELY TÉRSÉGÉNEK 10–11. SZÁZADI TEMETŐI

A Maros alsó szakasza és a Tisza által határolt térség, Hódmezővásárhely vidékének földrajzi képe a Tisza ártere és a löszsíkság találkozási vonalán, egy hajdani Tisza-meder partján formálódott ki. A keleti irányból ide futó erek (Száráz-ér, Fekete-ér, Katra-ér, Kakasszék-ér, Kenyere-ér stb.) számos kisebb-nagyobb szigetre szabdalták a magasabban fekvő dombhátaikat, melyeket állandóan, illetve időszakosan víz alatt lévő lapályok határoltak. Az említett erek által táplált legnagyobb vízfelület a Hód-tó volt, de azon kívül még számos kisebb-nagyobb tó kialakult a térségben. A 10–11. századi temetők e magaslatokon helyezkedtek el, a vízvilágtól körülvéve. Érdekes módon a löszsíkság peremén nem találunk lelőhelyeket, azok sora csak jóval keletebbre, a Földeák–Békéssámszon–Csomorkány vonalon, s attól északra folytatódik, egészen Orosháza határáig, azon a területen, ahol az említett erek szétterülő vizei, illetve az azokból lefűződött morotvák szintén kiterjedt vízjárta területeket alakítottak ki. A két térség régészeti lelőhelyeinek jellege azonban olyannyira eltér egymástól, hogy indokoltnak tűnik a szétválasztásuk (1–2. kép).

Hódmezővásárhely környéke régészeti szempontból intenzíven kutatott terület, s ez igaz a 10–11. század tekintetében is. E tény főként annak köszönhető, hogy a helyi önkormányzattal együttműködve a szegedi egyetem régészeti tanszékének munkatársai az 1920-as évektől rendkívül kiterjedt ásatási tevékenységet végeztek a város határában. Ennek következtében viszonylagos biztonsággal fel tudjuk vázolni a térség településtörténetét. A „viszonylagos” kifejezést azonban hangsúlyoznom kell, mert a biztató kezdeteket 1945 után (egyetlen kivételtől eltekintve), nem követte hasonlóan intenzív folytatás, így elmaradtak a mai kor követelményeinek megfelelő jól dokumentált, teljességre törekvő ásatások.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján e mikrorégió 10–11. századi régészeti képe sok tekin-

¹⁷⁰ BÁLINT 1991, 98–120; MESTERHÁZY 1990, 87–119; MESTERHÁZY 1991, 145–177; LANGÓ–TÜRK 2004, 377–405.

¹⁷¹ LŐRINCZY 1985, 157.

tetben eltér az előző alfejezetben tárgyalt Szentés környékének korabeli viszonyaitól. A legfontosabb különbségnek az tekinthető, hogy teljességgel hiányoznak a kis sírszámú, gazdag leletanyagot szolgáltatató 10. századi szállási temetők (3. kép). Olyan lelőhelyünk is alig akad, amelyet kizárólag erre az időszakra keltezhetnénk, ami mégis van, azok leletanyaga inkább a 10. század második felére datálható, akár az ezredforduló éveibe nyúlóan is (5. kép). Ez utóbbiak sorába tartozhat Hódmezővásárhely-Szőlőhalom, ahonnan egy lándzsacsúcsot, két nagyméretű aranyozott ezüst kaftánveretet, valamint trapéz alakú, vállas kengyelpárt mentettek meg, a temető jellegéről azonban semmit nem tudunk.¹⁷² Ugyancsak a vásárhelyi határ északi részén, Solt-Palén találtak három sírt, a leletek (préselt kerek ezüstveretek, nyitott hajkarikák, fülesgombok, vas ár) 10. századi temetőrészletre utalnak. Hódmezővásárhely-Szakálháton Bálint Alajos tárt fel 48 sírt (19 férfi, 15 nő, 12 gyermek, két nem meghatározható). A két lovas, illetve két lószerszámos temetkezés trapéz alakú kengyelei a 10. század második felére keltezhetőek. Hat sír tartalmazott íjászfelszerelést, két nőt rombusz alakú ingnyakdíszekkel temettek el. Az egyszerű ékszerek (nyitott hajkarikák, kerek átmetszetű valamint sodrott karperecek, pántgyűrűk) szerény anyagi helyzetű közösségről tanúskodnak, amelynek hagyatékából azonban a század második felére jellemző ékszertípusok hiányoznak. 27 sír melléklet nélküli volt. Ezek alapján úgy vélem, a teljesen feltártnak tekinthető temetőt legkésőbb az ezredforduló elején felhagyták.¹⁷³

A szakirodalomban sokat vitatott, s napjainkig tisztázatlan a Hódmezővásárhely-Kopáncs, Szentitanyán részlegesen feltárt lelőhely értékelése. Párducz Mihály az egykori Gyúló-ér medrét kísérő magasparton 1931-ben öt szerény mellékletű sírt tárt fel, melyek korát az egyik váz szájuégében talált két, Salamon király (ur. 1063–1074) által veretett denár jelzi.¹⁷⁴ Az ásatást 1943-ban folytatták, amikor két csoportba rendeződve újabb 50 sírt bontottak ki.¹⁷⁵ A temetőterkép alapján a két csoportot kb. 10 m széles üres sáv választotta el egymástól,¹⁷⁶ s leletanyaguk is alapvetően eltérő jellegű volt. A keleti rész 27 sírja északnyugat–délkeleti tájolású volt, a temetkezések nyújtott ellipszis alakban szórta helyezkedtek el. Nyolc elhunyt mellett találtak lószerszámot, kengyeleik a körte alakú és a vállába kovácsolt fülű típusok közül kerültek ki. Íjászfelszerelés darabjai mindössze két férfi sírjában feküdtek, egy-egy nő ruházatát pedig aranyozott ezüst rombusz alakú ingnyakveretek, illetve csüngőtagos fejfedő díszek ékesítették. A leletanyag összességében igen szerénynek mondható. E csoporttól nyugatra 23 szegényes temetkezést tártak fel. Ezek viszonylag sűrűn egymás mellett feküdtek, zömmel délnyugat–északkeleti irányításúak, többségük melléklet nélküli. Négy sírban S-végű hajkarika volt, egy gyermek mellett I. (Szent) István király (ur. 997/1000–1038) érméjét találták. Párducz közleményében, illetve temetőterképén nem szerepeltette az 1931-ben feltárt öt sírt, így csak sejtethjük, hogy azok a nyugati sírcsoporthoz tartozhattak. A lelőhelyen 1944-ben további ásatás folyt, melynek dokumentációjáról és leletanyagáról úgy vélte a korábbi kutatás, hogy az a II. világháború alatt megsemmisült.¹⁷⁷ Annyit lehetett csupán tudni, hogy akkor egy igen gazdag mellékletű, rombusz alakú ingnyakdíszekkel, csüngőtagos kaftánveretekkel és négyzet alakú övveretekkel díszített ruházatban eltemetett női sír is előkerült, s e mellékletek összsúlyának alaposan eltúlzott értékelése a szakirodalomban is gyökeret vert.¹⁷⁸ Valójában az 1944-ben végzett feltárás

¹⁷² HAMPEL 1907, 118; BÁLINT 1937, 181; FÉK 1962, 41, No. 410.

¹⁷³ BÁLINT 1936, 205–221. A leletek között tévesen említ S-végű hajkarikákat BÁLINT 1991, 223–224, monográfiájában felcserélte a Hódmezővásárhely-Kopáncsról és a Hódmezővásárhely-Szakálhátról származó leletek képaláírását, lásd BÁLINT 1991, Taf. LVIII.a–b.

¹⁷⁴ PÁRDU CZ 1942, 154–155.

¹⁷⁵ PÁRDU CZ 1943, 183–194.

¹⁷⁶ A közlemény kifejezetten utal arra, hogy a két sírcsoport közötti üres területet is átkutatták: PÁRDU CZ 1943, 191.

¹⁷⁷ BÁLINT 1991, 223, No. 94.

¹⁷⁸ A sír 1:1 arányú részletrajzát Kürti Béla fedezte fel az MNM Régészeti Adattárában, majd LÁSZLÓ 1984, 21. ábrán közölte. A nemesfémveretek súlyával kapcsolatos félreértéseket Kürti Béla tisztázta: a „[...] Hódmezővásárhely-Kopáncs, Szentitanyai előkelő nő [...] eltűnt, 2,5–3,5 kg-ra becsült ezüstleletei régészetünk nagy legendái közé tartoznak. A Szeged bombázása idején történt sírbontásból sem a leletanyag, sem feljegyzés nem maradt ránk, kivéve egyetlen, a váz felsőtestét ábrázoló, a MNM Adattárában meg-

temetőterképe a MNM Régészeti Adattárában, az ásatási napló és a leletanyag nagy része a hódmezővásárhelyi Tornyai J. Múzeumban ma is megtalálható.¹⁷⁹ A két temetőrész viszonyát már Párducz úgy magyarázta, hogy „[e] tényeknek okát a kor társadalmi viszonyaiban kereshetjük. A hódoltató honfoglalók (első csoport) és a behódolt népek önálló temetőit (második csoport) kell itt látnunk.”¹⁸⁰ Lényegében ezt az álláspontot vette át Fehér Géza is, aki a honfoglaló magyarok és a helyben talált népesség együttélésének emlékeit négy fejlődési szakaszra bontotta. A kopáncsi temetőt a harmadik fázisba sorolta, amelyben a magyarok és a szlávok ugyanazon temetők üres térséggel elválasztott külön csoportjaiba temetkeztek.¹⁸¹ A korábbiakhoz képest gyökeresen új szemléletű munkájában Szőke Béla a kopáncsi lelőhelyet a magyar köznép 10. századi emlékei közé illesztette, az általa kidolgozott kategóriák második csoportjába sorolva azt.¹⁸² Szőke e csoport lelőhelyeinek időrendjét a 10. század elejétől a század utolsó harmadáig, esetenként a 11. század elejéig tartó periódusban helyezte el. Kopáncs esetében azonban figyelmen kívül hagyta a Salamon-érmék előfordulását. A fenti osztályozások egyértelműen etnikai alapokon nyugszanak, a társadalmi státusz különbözőségére is utalva (hódítók-meghódoltak, magyarok-szlávok, magyar köznép). Jóllehet kétségtelen tény, hogy a lelőhely korábban hiányzó dokumentumai nagymértékben akadályozták annak értelmezését, a két sírcsoport elkülönülésében magam elsősorban időrendi okokat sejtek. A keleti, 10. századi sírok mellékletei közül teljes mértékben hiányoznak a század második felére keltezhető tárgyak, míg a teljesen eltérő jellegű nyugati sírcsoport legkorábbi ismert temetkezései (amennyiben helyes a 38. sír érméjének Párducz által is bizonytalan módon I. István vereteként történő meghatározása), legkorábban az ezredforduló éveiben kerülhettek a földre. Ily módon a két csoportot akár 30–40 esztendő is elválaszthatta egymástól – ez esetben viszont két önálló, egymástól független temetővel kell számolnunk. A kérdést azonban a teljes feldolgozás elkészültéig nyitva kell hagynunk.

A 10–11. századi folyamatos használat tekintetében egyértelműbb a helyzet a 134 sírral teljesen feltárt Hódmezővásárhely-nagyszigeti temető esetében.¹⁸³ A hajdani Hód-tó partján elhelyezkedő lelőhely sírjai sorokba rendeződtek. A 10. századi temetkezések a temető nyugati és déli részét foglalták el, a széles, lekerekített sarkú sírgödörbe fektetett halottak karját legtöbb esetben a derékhoz vagy a vállakhoz hajlították. A legtöbb sírsorban található egy-egy íjas-tegezes, lovas (két esetben) vagy lószerszámos férfi. A 63. sírban egyedi szerkezetű íj volt, az íjkarok átlagosnál hosszabb, háromszög átmetszetű csontlemezeit a fegyver elülső, cél felé néző oldalára szerelték.¹⁸⁴ Az ékszereket nyitott hajkarikák, sodrott és huzal nyak-és karperecek jellemzik, egy sírból csüngőtagos ingnyakveretek kerültek elő. A 10. századi temetőrészen gyakori volt a sírrablás. Az északi és a keleti részen fekvő 11. századi sírokat szűk gödrök, a test mellett kinyújtott végtagok jellemzik. Szerény mellékleteiket S-végű hajkarikák, sodrott, fonott és rombusz átmetszetű gyűrűk, fluoritgyöngyök reprezentálják. E temetőrészben néhány sírban arany és elektron S-végű hajkarikák és gyűrűk kerültek elő. Két sírban volt érme, egyik meghatározhatatlan, a másik I. (Szent) László király (ur. 1077–1095) verete. Egymásra temetkezés csak két esetben fordult elő, a 10. és a 11. századi temetőrészek érintkezési sávjában. Azt csak természettudományos vizsgálatokkal lehet majd eldönteni, hogy a temetőt ugyanazon közösség használta-e folyamatosan, vagy az ezredforduló táján újonnan érkező

őrzött részletrajzot. E rajz alapján a medencétől a koponyáig elhelyezkedő tárgyak az általam ismert legmagasabb szorzószámmal is csak 23 dkg-ra becsülhetők. Ha a rajzon fel nem tüntetett tárgyakat is feltételeznénk (lábbeli- és övveretek, fülbevaló, karperec, lószerszám jöhet szóba), és magasabb szorzószámmal számolnánk, akkor sem hinném, hogy fél kg-nál magasabb érték jönne ki; ami gyakorlatilag annyit jelent, hogy a kopáncsi sír pusztán egyike az algyői típusú középrétegbeli temetők nagyasszonyainak.” Lásd KÜRTI 1994, 166–167.

¹⁷⁹ A kopáncsi temető teljes feldolgozását egy külön tanulmányban végzem el. Az adattári anyag fellelésében Szende László (MNM) és Tóth Katalin (TJM) volt a segítségemre, önzetlen támogatásukat ez úton is köszönöm.

¹⁸⁰ PÁRDU CZ 1943, 192.

¹⁸¹ FEHÉR 1957, 300.

¹⁸² SZŐKE 1962, 31.

¹⁸³ B. Nagy Katalin és Révész László közöletlen ásatása.

¹⁸⁴ B. NAGY–RÉVÉ SZ 1986, 123–134.

családok egy elhagyott temető mellé ásták meg elhunyt hozzátartozóik sírjait? Az érme alapján egyértelmű, hogy a temetőt legalább a 11. század végéig vagy a 12. század elejéig használták. Kérdéses azonban, hogy az első temetkezések a 10. század melyik periódusában kerülhettek a földre? A korai sírok egyszerű kivitelű, hosszú ideig használatban lévő tárgytypusai e kérdésre nem adnak választ. Az eltemetettek csekély száma (134) inkább arra utalhat, hogy erre a század közepén vagy második felében kerülhetett sor. E sírmennyiség ugyanis nem elegendő arra, hogy 200 évet kitöltsön, még akkor sem, ha a temetőhöz tartozó településen egyidejűleg kevés számú, kettő–négy család lakott.

A város határából további, vélhetően 10–11. századi temetőrészletek is ismertek (4. kép). Ezek közé sorolhatók a Hódmezővásárhely–Sarkalyn csatornaépítés közben megbolygatott, majd leletmentő ásatás során napvilágra került sírok leletei (aranyozott ezüst csüngőtagos ingnyakveretek, agyagedény, S-végű hajkarika), e temető még feltárára vár.¹⁸⁵ Ráróson egy temető 34 síros részletét tárták fel (pödrött- és S-végű hajkarikák, nyakperecek, I. András denára),¹⁸⁶ az ugyanott talált kard azonban nem 10. századi, hanem kora avar kori.¹⁸⁷ A batidai majorban talált sír két kerek átmetszetű, nyitott huzalkarperece 10. vagy 10–11. századi temetőt egyaránt jelezhet.¹⁸⁸ A mikrorégió déli részén, Makótól nyugatra egészen a Maros torkolatáig a folyó északi partja és a Hód-tó között húzódó mocsárvilágból kiemelkedő kis szigeteken kerültek elő a temetőmaradványok, sajnos valamennyi töredékesnek tekinthető. Közülük egyedül a Tápé-Malajdok B (13 síros temetőrészlet) és Tápé-Lebő (lószerszám, köttlachi-típusú fülbevaló) lelőhely legkorábbi sírjai keltezhetőek a 10. század második felére vagy a 11. század elejére, az összes többi szórvány lelet és temetőtöredék 11. századi (Maroslele-Kuzslic telek, Maroslele-Bíró I. földje, Maroslele-Temető).¹⁸⁹

Ezzel át is térünk a terület 11. századi lelőhelyeinek rövid ismertetésére (6. kép). Barcirétről 1895-ben ásatás során talált sírokból nyitott és S-végű hajkarikák, gyűrűk kerültek elő.¹⁹⁰ Valószínű, hogy a leletek az ugyanezen dűlőben lévő Hunyadi-halomról származnak, ahol 1935-ben egy nagyobb temető 45 sírját (14 férfi, 10 nő, 16 gyermek, öt meghatározhatatlan) tárta fel Banner János.¹⁹¹ A temető egy része elpusztult, további részletei kutatatlanok maradtak. Leletanyaga szegényes (S-végű és bordázott S-végű hajkarikák, állatfejes karperec, sodrást utánozó gyűrű, Salamon és I. László érméi). A gorzsai határrészben, Kis P. tanyája mellett 65 sírral (28 férfi, nyolc nő, 26 gyermek, egy bizonytalan, két koponyatemetkezés) teljesen feltárt egy 11. századi temetőt Banner János.¹⁹² A szegényes leletanyagot nyitott és S-végű hajkarikák, sodrott nyakperecek, líra alakú csat, valamint Orseolo Péter (ur. 1038–1041, 1044–1046) és Salamon (ur. 1063–1074) királyok érméi jellemzik. Ugyancsak a gorzsai határban, Keleti A. tanyája mellett találta meg 1896-ban Varga Antal tanár egy soros temető néhány sírját, a mellékletek közül két S-végű hajkarika maradt meg.¹⁹³ 11. századi temető hírnöke lehet a Kossuth TSz központjában talált két sír, egyikük mellett bordázott S-végű hajkarika feküdt.¹⁹⁴ A hódmezővásárhelyi határban több helyen templom körüli temetők nyomaira bukkantak (Csomorkány, Kápolna-dűlő, Kútvölgyi-dűlő, Rárós, Mezőszőlős, Muzsik I. földje, Szenterszébet, Szikáncs-Csányi-tanya, Ördögősi major, Tatársánc),¹⁹⁵ ezek egy részének lehetett az előzménye soros temető, illetve a templom körüli temetők közül néhány kezdetei visszanyúlhatnak a 11. szá-

¹⁸⁵ B. Nagy Katalin közöletlen ásatása, akinek ezúton is köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet a lelőhelyre.

¹⁸⁶ FÉK 1962, 41, No. 405. A Rárós-Vereshalmon talált templom körüli temető sírjait nem vettem figyelembe, nem kizárt azonban, hogy a korai temetkezések között 11. századiak is vannak: i. m. 41, No. 404.

¹⁸⁷ Kovács 1995, 164.

¹⁸⁸ FÉK 1962, 40, No. 389.

¹⁸⁹ Kürti–Szegfű 1983, 252, 129. j. (az idézett rész Kürti B. munkája) szerint Móra F. és Párducz M. ásatásainak, valamint a szórvány leleteknek a térképezése alapján sejthető, hogy Lebőn egy több száz síros, a 11. sz. végéig használt temető feküdt. A FÉK 1962, No. 1071–1074. alatt bemutatott leletek ugyanazon temető különböző időben feltárt részletei.

¹⁹⁰ Bálint 1937, 182.

¹⁹¹ Banner 1937, 66–69.

¹⁹² Banner 1933–34, 265–270.

¹⁹³ Bálint 1937, 183.

¹⁹⁴ FÉK 1962, 40, No. 398.

¹⁹⁵ Bálint 1937, 182–184; FÉK 1962, 40–41.

zadba, ez azonban kiterjedt ásatások nélkül nem dönthető el. Ugyancsak további 10–11. századi temetőket sejtetnek a város határában előkerült szórvány leletek, ezek azonban jelen feldolgozásom szempontjai szerint nem értékelhetők.

A mikrorégió településtörténetét a fent röviden bemutatott lelőhelyek alapján kísérlem meg felvázolni (2. kép). A kis sírszámú, gazdag leletanyagot szolgáltató 10. századi temetők egyértelműen hiányoznak a vizsgált térségből. Eleve kevés az olyan lelőhelyek száma is, amelyeket csak ebben a periódusban használtak (Solt-Palé, Szőlőhalom, Szakálhát), érdemben azok közül is csak a szakálhádi temető vizsgálható (3. kép, 5. kép). Nem találjuk nyomát a férfiak által használt méltóságjelvényeknek, de még szablya sem került elő egyetlen sírból sem. A gazdag női viseletet tartalmazó temetkezéseket mindössze a szőlőhalmi csüngős kaftánveretek, valamint a kopáncsi leletek képviselik – valójában ez utóbbi az egyetlen olyan temetkezés, amely párhuzamba állítható más vidékek „nagyasszonyainak” a hagyatékával. Nem ismertek rozettás lószerszámos és hajfonatkorongos temetkezések sem. A női viselet szerény pompáját mindössze néhány csüngőtagos vagy rombusz alakú ingnyakveret készlet képviseli.

A fenti sorokkal lényegében a 10–11. században folyamatosan használtak feltételezett temetők korai periódusát is jellemeztem (4. kép). Közülük a csupán kisebb részleteikben ismertté vált lelőhelyek (Rárós, Sarkaly, Batida) értékelésre alkalmatlanok. Tápé-Malajdok B-temető 13 síros részlete bronz lemezes hajfonatkorongja és a terület északabbi részéről hiányzó bizánci-balkáni fülbevalói, Tápé-Lebő pedig köttlachi típusú, félhold alakú fülbevalói révén különül el környezetétől. Elemezni lényegében csak a Hódmezővásárhely-Kopáncson, illetve Nagyszigeten feltárt temetőrészletet, illetve teljes temetőt lehet. Előbbi esetében nagyobb súllyal, utóbbi tekintetében kérdőjelesen felvetődött annak a lehetősége, hogy 10. és 11. századi részeit nem ugyanaz a népesség használta, Kopáncson még az is felmerülhet, hogy lényegében két önálló, 10., illetve 11. századi kis temetővel állunk szemben.¹⁹⁶ E kérdés tisztázása azért is fontos lenne, mert Kürti Béla a Maros-torok környéki temetők rendszerezésére tett kísérlete során a Maros és a Száraz-ér között lévő terület lelőhelyeit mindkét évszázadban egyértelműen folyamatosan, ugyanazon népesség által használtként értelmezte.¹⁹⁷ Az e helyütt szállást foglalók véleménye szerint eredendően az „Ajtony-törzshöz” tartozhattak, amit alátámasztanak erős bizánci-balkáni kapcsolataik is. A közrendű népesség Ajtony bukása után is háborítatlanul tovább folytatta életét.¹⁹⁸

Valójában e hipotézis a rendelkezésünkre álló leletanyag alapján nem igazolható. Folyamatos használatúnak – némi fenntartással – kizárólag a nagyszigeti temető tekinthető, a gyanúba vett többi lelőhelyrészlet ilyen következtetés levonására nem alkalmas. Határozottan kijelenthető viszont, hogy a néhány Maroshoz közeli lelőhely kisszámú tárgyának kivételével, a vásárhelyi határ lelőhelyein nem mutatható ki bizánci-balkáni lelethorizont. Megfigyelhető viszont azon lelőhelyek sora, amelyeket korábbi előzmény nélkül, a 11. században létesítettek. A töredékes temetőkön kívül (maroslelei lelőhelyek, Hódmezővásárhely-Gorzsa, Keleti A. tanya, Hódmezővásárhely-Kossuth TSz) ezt támasztják alá a nagyobb részükből, vagy teljesen feltárt Hódmezővásárhely-Hunyadihalom/Barcirét, illetve a Gorzsa-Kis P. tanya mellett talált sírmezők.

Összességében kijelenthető, hogy a hódmezővásárhelyi mikrorégió területén sem a 10., sem a 11. században nincsen nyoma nagyméretű, több száz síros temetőknek. Az ártéri szigeteken létesített kisebb, néhány család által lakott települések néhány tucat sírból álló temetőket hoztak létre. E népesség szerény anyagi körülmények között élt, a törzsi-nemzetségi arisztokráciához csupán egy-két család tartozhatott. Nincs nyoma annak sem, hogy részt vettek volna a kalandozó hadjáratokban. Nemcsak a karakterisztikus fegyveres réteg hiányzik, de hagyatékukban nincs nyoma zsákmányolt tárgyaknak, nyugati vagy bizánci érméknek, s az azok beolvasztásából nyert számottevő ékszeranyagnak vagy ruhadíszeknek sem.

¹⁹⁶ E lehetőségről korábban: KüRT 1994, 375, 11. j.

¹⁹⁷ KÜRTI 1994, 378: „[...] a bizonyíthatóan folyamatos tiszántúli megtelepedésben lényeges változás ebben az időszakban nem történt [...] A tiszántúli temetők betelepítésének folyamatossága arra utal, hogy az azon a területen élt népcsoport még a 10. században telepedett meg azon a tájon.”

¹⁹⁸ KÜRTI 1994, 379.

A MEZŐSÉG 10–11. SZÁZADI TEMETŐI

A Maros–Körös közének középső része, a löszös talajú Mezőség az eddig megismert, folyóparti területekhez képest jóval gyérebben lakott volt. 10. és 11. századi temetőket csak a Mágocs-ér és a Száraz-ér azon szakasza mellett találunk, ahol az említett erek szétterülő vizei, illetve az azokból lefűződött morotvák és morotvaroncok szintén kiterjedt vízjárta területeket alakítottak ki (1–2. kép).

E területen a 10. századi, kis sírszámú temetők túlsúlya jellemző. Zömük lelőhelyét Dienes István azonosította példamutató alaposággal, s számos helyen hitelesítő ásatást is végzett. Ennek következtében a hajdani orosházi járás területe a legjobban kutatott, s ennek következtében a legjobban elemezhető térséggé vált. A Mágocs-ér partján, Nagyszénás-Svábföldön 1949-ben lovas sírt bolygattak meg, leletei közül egy trapéz alakú, vállas kengyelt mentettek meg.¹⁹⁹ Hitelesítő ásatás során 2003-ban ugyanott egy felnőtt és két gyermeksírt találtak, a lelőhely ezzel teljesen feltártnak tekinthető. Az 1. sírban lovas temetkezést, vas tört, íjcsontokat, csiholót és S-végű hajkarikát találtak.²⁰⁰ A leletanyag arra utal, hogy a kis temetőt a 10. század utolsó harmadában, esetleg a 11. század legelején létesítették. Ugyancsak a nagyszénási határból került elő szórványként 2015-ben két rozettás lószerszámveret, feltehetőleg egy gazdag sír vagy temető hírnökeként. A lelőhelyen még nem történt hitelesítő ásatás.²⁰¹ Gerendáson a Petőfi TSz homokbányájában két lovas sírt romboltak szét (1. sír megmentett leletei: csikózabla, körte alakú kengyelpár, íjcsontok, juhcsont), Dienes hitelesítő ásatása tisztázta, hogy nem volt több temetkezés a dombon.²⁰² Gerendás-Vízvári-tanyán 1971-ben egy temető ötsíros részletét tárták fel, egy-egy lovas, illetve lószerszamos temetkezés mellett íjász-felszerelés részei is előkerültek. Hasonló mellékletű sír pusztulásáról tanúskodnak a szórvány leletek. További két sír melléklet nélküli volt, egy pedig gyöngysort tartalmazott.²⁰³

Orosháza-Pusztaszentetornyán egy lovas férfisírt dúltak szét, a mellékletek közül a hazai leletanyagban egyedülálló aranyozott ezüstműből öntött ellenzővel felszerelt szablyatöredék, kengyeltöredékek és két nyugat-európai érme maradt meg, utóbbiak Vastag Károly (ur. 884–888) és I. Berengár rex (ur. 888–915) veretei.²⁰⁴ Még ennyit sem tudunk annak az aranyozott ezüst övveretnek a lelőhelyéről, amely állítólag a Kristó-téglagyár területéről származik, onnan azonban más 10. századi leletek nem ismertek, csak egy templom körüli temető maradványai. Dienes azonban nem zárta ki, hogy e helyen egy honfoglalás kori sírt, vagy kisebb temetőt is elpusztíthattak.²⁰⁵ Feltehetőleg ugyaninnen kerültek elő a tévesen orsovai lelőhelyűként nyilvántartott, a MNM honfoglalás kori gyűjteményében őrzött hasonmás övdíszek is. Orosháza-Nagy A. tanya lelőhelyen hat sírral (négy férfi, két nő) teljesen feltárt és részletesen ismertetett egy kis temetőt Dienes István.²⁰⁶ Lószerszámot valamennyi elhunyt mellé temettek, három sírban lócsontok is feküdtek. A 2. sírban nyugvó, íjász-felszereléssel elhantolt férfi mellett Provence-i Hugo és II. Lothar (ur. 931–947) átlukasztott érméjét találták. E lelőhelytől mindössze 200 méterre feküdt a Görbics-tanya mellett, egy homokbányával megbolygatott kisebb temető három megmaradt sírja.²⁰⁷ Egy lovas íjász férfi és egy díszruhában eltemetett nő (rombusz alakú ingnyakveretek, préselt kerek aranyozott ezüstveretetes fejfedő és kaftán) temetkezése mellett a 3. sírban fonott karperec és II. Basileios és VIII. Konstantinos (ur. 976–1025) átfűrt arany solidusa feküdt, arra utalva, hogy a temetőt a 10. század végén, vagy a 11. század elején használhatták.²⁰⁸ Ezt a keltezést erősíti meg, hogy az elpusztult sírokból megmentett szór-

¹⁹⁹ DIENES 1965, 155.

²⁰⁰ LICHTENSTEIN–RÓZSA 2004.

²⁰¹ A leletekre Rózsa Zoltán kollégám hívta fel a figyelmemet, szívességét ez úton is köszönöm.

²⁰² DIENES 1965, 157–158.

²⁰³ BAKAY–KISZELY 1972, 103–122.

²⁰⁴ DIENES 1972, 79, Abb. 26; KOVÁCS 1989, 51.

²⁰⁵ DIENES 1965, 153–154.

²⁰⁶ DIENES 1965, 139–142.

²⁰⁷ DIENES 1965, 142–151.

²⁰⁸ A 3. sír C14-es vizsgálata két szigma 1 eredményt produkált: 27,4%-os valószínűséggel 895–925 között, 40,8%-os valószínűséggel 935–985 között került sor az eltemetésére, lásd RÉVÉSZ 2006, 419–420.

vány leletek között (préselt és öntött kerek ruhadíszek, rombusz alakú ingnyakveret, négyzet alakú női övveret) fonott ezüstgyűrű is előkerült. Orosháza-Rákóczi-telepen, sietős leletmentéssel tárták fel a hajdani Gellértgyháza falu templom körüli temetőjét. A sírok közül azonban több lócsontokat, lószerszámot és más, a 10. századra jellemző leleteket tartalmazott, így felvetődött annak a lehetősége, hogy a templomot és annak temetőjét egy korábbi, pogány temető helyére építették. Hogy a két temető használata között volt-e folyamatosság, vagy egymástól független lelőhelyekként kell-e azokat kezelni, ma még vitatott kérdés.²⁰⁹

Délebbre haladva, Székkutas-Juhász-tanyánál került elő négy sír, egyikük lovas temetkezés volt. Székkutas-Öthalmon egy gazdag sír hírmondójaként maradt meg egy ezüstberakásos körte alakú kengyelpár.²¹⁰ A hódmezővásárhelyi határ északkeleti részén, a csomorkányi templomrom közelében a híradások szerint ugyancsak egy 10. századi lovas sírt találtak.²¹¹ Békéssámszon területén, Posztós J. telkén ugyancsak előkerült egy lovas sír, gyöngyökkel és fülesgombokkal, valamint ezüstberakásos kengyelpárral. A leletmentő ásatás újabb temetkezéseket nem eredményezett, így valószínűleg ezúttal is magányos sírral, vagy kis sírszámú temetővel számolhatunk.²¹² Ugyancsak Békéssámszon határában, a Szárazéparton 1951-ben 15 sírt találtak, a leletek (kengyeltöredék, nyitott és S-végű hajkarikák, gyöngyök) feltehetőleg 10–11. századi temetőre utalnak.²¹³ Földeák-Mártírok u.-ban egy gazdag mellékletű lovas férfisírt találtak (veretes öv, szablya, íjászfelszerelés, madárfejes csont botvég, lószerszám, nyeregveretek), amelynek leletkörnyezete azonban nem ismert.²¹⁴ A 10. századi leletek sorát délen a Mezőhegyesen talált lovas férfisírral zárjuk, melynek mellékletei között aranyozott ezüst övveretek is voltak.²¹⁵

A Mezőség keleti részén, Siklón feltárt 12 síros temetőmaradvány hét sírja már az ásatások előtt elpusztult, további ismeretlen számú sír pedig feltáratlanul maradt. A megmentett leletek között (négy férfi, négy nő, két gyermek és két meghatározhatatlan) szablyával, íjászfelszereléssel elhantolt harcosok, préselt kaftánveretekkel és rombusz alakú ingnyakdíszekkel ékes ruhákat viselő nők hagyatékát találjuk. Az egyik sírban rozettás lószerszámveretek is voltak, de a megmentett temetkezések közül nyolcban kimutatható volt a lovas temetkezés valamely változata. A temető a szabadkígyós-pálligeti leletekkel mutat közeli rokonságot. A módos közösség a 10. század első kétharmadának folyamán létesítette szállási temetőjét.²¹⁶

Az előzőekben elemzett temetőcsoportot délkelet felől öt lelőhellyel zárhatjuk le. Ezek már a Köröstől távolabb, a Mezőség löszpusztáin helyezkednek el, a folyóvizektől és áradásoktól nem érintett területen. Csak feltételezhetjük, hogy hajdan ott un. „kertek”, dús fűvű legelők csábították rövid idejű megtelepedésre a kis létszámú szállások lakóit. Kunágotán egy hat síros, az ásató Móra Ferenc szerint teljesen feltárt temető került elő.²¹⁷ Egy bizánci eredetű, ritkaságnak számító kard mellett aranyozott ezüst övgarnitúra, íjászfelszerelések darabjai kerültek elő a lovas sírokból, melyek keltezését két bizánci érme (I. Romanos és VII. Konstantinos, Stephanos és Konstantinos [ur. 931–944]) segíti. A sírok a 10. század második harmadában kerülhettek a földbe. Ennél szerényebb leletanyagot (nyitott hajkarikák, huzal- illetve sodrott karperecek, kés, nyílcsúcsok, csikózábla) tartalmazott a Medgyesegyháza-Zsilinszky M. bérletén feltárt 12 sír, egy 10. századi temető részlete.²¹⁸ Hasonlóképpen szegényes a leletanyaga a Medgyesegyháza-Kétegyházi úton megmentett 31 síros temetőnek.²¹⁹ A 12 férfi, 10 női, 3 gyermek és két meghatározhatatlan nemű sírt rejtő lelőhely csaknem teljesen feltárt, legfeljebb a nyugati részén rejtőzhet még néhány sír a földben. A temető

²⁰⁹ DIENES 1965, 158–160.

²¹⁰ FÉK 1962, 72, No. 985, 988; BÁLINT 1991, 253, No. 257, 258.

²¹¹ BÁLINT 1991, 223, No. 91.

²¹² DIENES 1965, 154–155.

²¹³ DIENES 1965, 160.

²¹⁴ BÁLINT 1991, 221, No. 75.

²¹⁵ HAMPEL 1900, 652–653.

²¹⁶ RUSU-DÖRNER 1962, 705–711; GÁLL 2013, 444–457.

²¹⁷ MÓRA 1926, 123–135.

²¹⁸ BÁLINT 1941, 27.

²¹⁹ LISKA-MEDGYESI 2002, 409–447.

szerkezetének érdekessége, hogy az északi részen zömmel melléklet nélküli sírokat találtak, a mellékleteket tartalmazók annak déli sávjában kaptak helyet. A temetkezések közül négy lovas és két lószerszámos volt, négy sírba tettek nyilakat, kettőbe vasalt tegez is. Az egyik, homokbányászás során feldúlt sírból aranyozott ezüst övveret került elő, de azt nem tudjuk, hogy a készlet többi darabja elkallódott, vagy nem is került az elhunyt mellé?²²⁰ A női viselet nemesfémdíszait mindössze a 17. sír aranyozott ezüst rombusz alakú ruhadíszai képviselik. Mivel az egyik sírban már felbukkannak a trapéz alakú vállas kengyelek, a rövid ideig használt szállási temetőt – az ásatókkal egyetértésben – a 10. század középső harmadára keltezhetjük.²²¹ A térség egyik kiemelkedő leletének számít a Nagykamarás-Bánkút-Rózsamajorban talált női sír, melynek halottját finom mívű csüngőtágos aranyozott ezüst kaftánveretekkel, pántkarperecekkel temették el. A szomszédságában két melléklet nélküli sírt találtak.²²² Végezetül e lelőhelycsoport legdélibb tagját jelezhetik a Dombegyházán, sírból előkerült leletek (fazék, nyitott bronz hajkarikák és karperecek), egy 10. századi temető emlékei.²²³

A Maros–Körös köz Mezőség területéről összesen 19, 10. századi lelőhely került elő (3. kép). Kijelenthető tehát, hogy e térséget a honfoglaló magyarok rendkívül ritkán szállták meg, hiszen e lelőhelyek többsége is a Nagyszénás-Földeák, valamint a Sikló-Kunágota közötti, viszonylag szűk területsávra koncentrálódik. Hatalmas leletmentes sáv húzódik ellenben északon Nagyszénás és Örménykút között, keleten a Gerendás-Mezőhegyes vonaltól a Békéscsaba-Medgyesegyháza vonalig, délen a Mezőhegyes-Földeák vonaltól egészen a Marosig, míg nyugaton betelepítetlen terület maradt a Mezőföld löszplatójának a Tisza-menti állandóan, illetve időszakosan vízjárta térségeivel érintkező szakasza (1–2. kép). A sírok száma lelőhelyenként egy–hat között váltakozik, s a hitelesítő ásatások, valamint a néhány, teljesnek tekinthető feltárás (Nagyszénás-Svábföld, Gerendás-Petőfi TSz, Orosháza-Nagy A.-tanya, Kunágota) arra utal, hogy az esetek többségében nem számolhatunk ennél lényegesen nagyobb, akár csak 20–30 síros temetőkkel sem. Ez alól csak a Mezőség keleti részén talált siklói és medgyesegyházi temetők jelenthetnek kivételt. E tény kisebb közösségek, lényegében egy-két család rövid ideig használt szállásaira utal. Nyilvánvalóan ezek sem azonos időben állottak fenn, hanem a 10. század teljes időtartamán belül szóródnak. Érméik alapján némelyik a század első felére keltezhető (Orosháza-Pusztaszentetornya), mások annak a középső évtizedeire (Orosháza-Nagy A.-tanya, Kunágota), de vannak olyanok is, amelyek leletanyaguk, érméjük illetve C14-es vizsgálati eredményük alapján bizonyosan a 10. század második felében, vagy az ezredforduló táján kerülhettek sírba (Nagyszénás-Svábföld: lovas sírban trapéz alakú kengyelek és S-végű hajkarika, Orosháza-Görbics-tanya: C14 és bizánci solidus, Medgyesegyháza-Kétegyházi út: trapéz alakú, vállas kengyelek). E közösségek hagyatéka nem kiemelkedő gazdagságú. A férfiak méltóságjelvényei közül kis számban tűnik ugyan a veretes öv (Mezőhegyes, Földeák, Orosháza-Kristó-téglagyár, Kunágota), sejtetően a század első kétharmadában, a nők viselete azonban meglehetősen szerény. A siklói és bánkúti temetőktől eltekintve nyoma sincs rozettás lószerszámnak, hajfonatkorongnak, csüngőtágos kaftánvereteknek. Viseletüket legfeljebb rombusz alakú ingnyakdíszek és vékony préselt ezüstrozetták ékesítették, a legkiemelkedőbb leletegyüttesnek e téren az Orosháza-Görbics-tanyán feltárt 2. sír tekinthető.

A 10–11. század során folyamatosan használt temetők hiányoznak, csupán az Orosháza-Rákóczi-telep és a Békéssámson-Szárázérs-part lelőhelyek esetében vethető fel ennek a lehetősége (4. kép).

Csekély számban ismerünk olyan temetőket, melyek használata vélhetőleg a 11. században kezdődött (6. kép). Nagyszénás-Vaskapu lelőhelyen az 1930-as években számos temetkezést elpusztítottak, 1950-ben pedig öt szegényes mellékletű sírt feltártak, egyikük koponyájánál S-végű hajkarikával.²²⁴ Gerendás-Grjecshalmon 1879-ben 30 sírt találtak (nyitott hajkarikák, sodrott nyakperec,

²²⁰ Párhuzamai Kunágotán, a kenézloi II. temető 42. sírjából és Tuzsér-Boszorkányhegy 6. sírjából ismertek: LISKÁ-MEDGYESI 2002, 416; RÉVÉSZ 1996a, 115.

²²¹ LISKÁ-MEDGYESI 2002, 419.

²²² BÁLINT 1932, 259–262.

²²³ FÉK 32, No. 241; BÁLINT 1991, 219, No. 61.

²²⁴ DIENES 1965, 155–157. Dienes helyszíni szemléje során tisztázta, hogy e lelőhely nem azonos az 500 m-re

rombusz átmetszetű karperecek, I. István, Péter és I. András királyok érméi), a leletek között érdekes módon nincsenek S-végű hajkarikák.²²⁵ Békéssámson-Újosztáson három 11. századi sírt tártak fel (S-végű hajkarikák, bronz gyűrű, lunula).²²⁶ Végezetül Mezőkovácsházáról egy hét síros temetőrészletet ismerünk (sodrott nyakperec, gyűrűk, gyöngyök).²²⁷ E lelőhelyek kivétel nélkül mind töredékesek, hajdani sírszámukról még hozzávetőleges adataink sincsenek, így azt sem tudjuk, mekkora közösségek létesíthették azokat. Azt azonban feltétlenül jelzik, hogy a térség benépesítése ebben az időszakban még a 10. századinál is gyéresebb volt.

A MAROS-KÖRÖS KÖZÉNEK TEMETŐI A MAGYAR HONFOGLALÁS ÉS ÁLLAMALAPÍTÁS KORÁBAN

A Maros–Körös köze leletanyagának áttekintése során 133 olyan lelőhelyet tudtam figyelembe venni, melyekről valamiféle információ áll a rendelkezésünkre. A temetők többsége töredékes, a megmentett részletek nagysága az egy-két sírtól a több tucat temetkezésig terjed. Összesen 19 olyan lelőhellyel számolhatunk, amelyek jelenlegi tudásunk alapján teljesen, vagy majdnem teljesen feltártnak tekinthető. A lelőhely feltártsága azonban nem azonos az adott temető feltártságával. A kettő közötti különbséget a Szegvár-Oromdúlón előkerült temető példájával illusztrálhatjuk: e lelőhely a nagy, összefüggő területre kiterjedt ásatás révén még akkor is teljesen feltártnak tekinthető, ha maga a temető nyilvánvalóan nem az, hiszen több tucat sírját homokbányászás során megsemmisítették. A rendelkezésünkre álló adatok azonban így is elegendőek ahhoz, hogy a temető jellegéről (szerkezet, kiterjedés, időrend stb.) a mikrorégió belüli értékeléshez elégséges információval rendelkezünk. A lelőhelyek többsége esetében azonban ez a helyzet nem áll fenn, az azokról felhasználható információk mennyiségüket és minőségüket tekintve is tág határok között szóródnak. Mindez nagymértékben beszűkíti az átfogó értékelés lehetőségeit. E tényezőket szem előtt tartva, az alábbiakban csak egy rendkívül vázlatos kép felrajzolására van módom.

Miként arra a fentiekben már többször is utaltam, a 10. század elejétől a 12. század első harmadának a végéig a vizsgált területet a legkevésbé sem egyenletes módon telepítették be annak lakói. A temetők túlnyomó többsége kisebb-nagyobb csoportokat alkotva a Tisza, a Maros és a Körösök árterét alkotó Rétság területén található, a belső, mezőszégi térségen azonban jóval ritkásabban szálltak meg (1. kép).

A 10. század folyamán az egyes mikrorégiók temetői, illetve leletanyaguk összetétele is jelentős mértékben eltért egymástól (2. kép). Szembetűnő, hogy a Mezőség területén, ide számítva az annak peremén fekvő Nagymágocs, Gádosos és Eperjes környékének lelőhelyeit is, a kis sírszámú, egy-hat síros temetők a jellemzőek. A rövid ideig használt, egy-két család által létesített kis temetőket csekély távolság, néhány száz méter vagy egy-két kilométer választotta el egymástól. Használati idejük a századon belül változik, jelentős részüket azonban a 10. század második felében vagy utolsó harmadában létesíthették. Leletanyaguk a Kárpát-medence viszonylatában nem feltűnő gazdagságú, de még így is kiemelkednek a Maros–Körös közének temetői közül. A térség verektes övet tartalmazó sírjainak java része a Szentestől Kunágotáig terjedő sávban található (Szentese-Nagyhegy, Szentese-Borbásföld, Nagymágocs határa, Nagymágocs-Mágocs-ér, Gádosos, Orosháza-Kristó-téglagyár, Földeák-Mártírok u., Mezőhegyes, a Maros mentén kissé távolabb Sajtény). Egyedül a Szarvas-Tessedik utcai lelet és az öcsödi szórvány övkészlet nem illeszthető be e sorba. Az említett szarvasi temető egyéb tekintetében is elkülönül környezetétől, a Gyoma–Kunszentmárton mikrorégió lelőhelyei között ugyanis az az egyetlen biztosan kis sírszámú, szállási temetőnek tekinthető lelőhely. Az övveretektől eltekintve a Mezőség férfi sírjai nem tűnnek ki gazdagságukkal, mellékleteik sorában többnyire csak íjászfelszerelés, lószerszám és ritkábban lócsontok szerepel-

távolabb fekvő Sváb-földi temetővel, ahol hitelesítő ásatást is végzett.

²²⁵ DIENES 1965, 158.

²²⁶ DIENES 1965, 160–161.

²²⁷ BAKAY–KISZELY 1972, 103–122.

nek. Egy kisebb csoport mellett (Sarkad-Peckesvár, Mezőmegyer, Békéscsaba-Erzsébethely) e térségben (annak északnyugati és délkeleti végpontján) csoportosulnak a rozettás lószerszámos használó nők temetkezései is (Sikló, Szentes-Kunszentmártoni út, Szentes-Nagyhegy, Gádoros, Eperjes). Ritkán ugyan, de ugyanott kerültek elő a préselt, lemezes hajfonatkorongok (Szentes-Derekegyház, Eperjes, a Fehér-Körös mentén Gyula-Téglagyár, Gyulavarsánd-Laposhalom), míg ezen ékszertípus öntött, áttört változatai a Fehér-, illetve a Fekete-Körös alsó folyása mentén talált rozettás lószerszámos sírokra jellemzőek (Sarkad-Peckesvár, Békéscsaba-Erzsébethely). A nők ruházatának nemesfém díszei a Maros–Körös közén egyaránt jellemző volt a rombusz alakú és a csüngőtágos ingnyakveretek, valamint a préselt kaftánveretek használata. Jóval ritkábbak viszont a nagyméretű, csüngőtágos kaftánveretek, melyek főként a Tisza mentén mutathatók ki (Szentes-Derekegyház, Szentes-Nagytóke, Jámorhalom, Hódmezővásárhely-Szőlőhalom, Hódmezővásárhely-Kopáncs), attól távolabb egyedül Bánkút-Rózsamajorban fordulnak el.

A Maros–Körös közén feltárt sírokban viszonylag kevés 10. századi érmét találtak. Muszlim dirhem egyáltalán nem került elő, s csekély a nyugat-európai veretek száma is. Mindössze Mindszent-Koszorúsdűlőn (Provenvei Hugo [ur. 926–931] és II. Lothar [ur. 945–950]), valamint két orosházi lelőhelyen (Nagy A. tanya: Provence-i Hugo és II. Lothar [ur. 931–945], Pusztaszentetornya: Kövér Károly [ur. 884–888] és I. Berengár rex [ur. 888–915]) került elő néhány denár. Ennél valamivel magasabb a bizánci érmék száma: Szentes-Borbásföld: VII. Konstantin és II. Romanos (ur. 948–959), Szentes-Nagyhegy: Tzimiskes János (ur. 969–976), Kunágota: I. Romanos Lekapenos, VII. Konstantinos és Konstans-Stephanos (ur. 924–944), Orosháza-Pusztai I. tanya: II. Basileios és VIII. Konstantinos (ur. 976–1025), Hódmezővásárhely-Kopáncs: VII. Konstantinos és II. Romanos (ur. 948–959) verete, ezeken kívül még egy bizonytalan meghatározású bizánci érme (Szegevár-Hevesi/Purger-tanya) és egy elveszett arany solidus (Eperjes) ismert e régióból. A nyugat-európai pénzek kizárólag kis sírszámú szállási temetőkből származnak a Tisza mellől és a Mezőségből, a bizánci érmék pedig szállási és falusi temetőkből egyaránt előkerültek, de azok is csak a Tisza mellett és a Mezőségen. A Körös-menti régiók lelőhelyeiről egyetlen 10. századi pénz sem került elő.

E rövid összefoglalás alapján egyértelműen kitűnik, hogy a Kovács László által 10. századi szállási temetőnek nevezett temetőtípus (Kovács IV. típus) lelőhelyei a Maros–Körös közén belül két csoportban: a Mindszenttől és Szentes déli részétől Gádoros és Orosháza környékéig, valamint a Kunágótól Siklóig terjedő területsávból kerültek elő. Ismeretlenek viszont Hódmezővásárhely határából, valamint a Szarvas-Tessedik S. utcai temető kivételével a Körös mentén Szentes északi határától Szarvason át egészen Békéscsaba területéig. Ezek egyben a leggazdagabb leletanyagot szolgáltató temetők is: északnyugaton Gádoros, Eperjes, Szentes-Borbásföld, Szentes-Derekegyház és talán a nagymágocsi lelőhelyek sorolhatók ide, míg dékeleten Kunágota, Bánkút-Rózsamajor és Sikló térségében koncentrálnak. E két lelőhelycsoport aranyozott ezüstveretes övet hordó férfi-, illetve nemesfémdíszes ruházatban, rozettás lószerszámmal eltemetett női sírjai feltehetőleg a törzsi-nemzetségi arisztokrácia tagjait rejtették, s itteni szállásaikat sejtetik. A két csoport időrendi helyzete azonban bizonyos vonásaiban különbözik egymástól. A Mezőség középső és keleti részén e temetők legkésőbb az ezredforduló táján lezárultak. Folyamatosan, a 11. század végéig használt nagyobb sírszámú lelőhelyeket e térségből (néhány bizonytalanul megítélhető temetőrészlettel eltekintve) nem ismerünk. Némiképpen eltérő a helyzet Szentes, Szegevár és Nagymágocs körzetében, ahol a 10. századi temetők egyik csoportját az előzőeknél népesebb, s hosszabb időre megtelepedett falusi közösségek hagyatéka alkotja (Kovács V. típus). Leletanyaguk összetétele az előzőeknél jóval szerényebb. Lovas vagy lószerszámos sírok, ezüst veretes ruházatban és ékszerekkel eltemetett nők sírjai (változó arányban) ugyan e körben is kimutathatók (Szentes-Szentlászló, Tárkány Szűcs I. tanyája, Szentes-Nagyhegy, Szentes-Kossuth u., Szegevár-Hevesi/Purger-tanya), a temetkezések többsége azonban csupán kevés tárgyat tartalmazott, vagy melléklet nélküli volt (Magyartés-Zalota, Szegevár-Szőlőkalja). A leletanyag összetételét tekintve, a fentiekhez hasonló szóródást mutatnak ugyanitt azok a falusi temetők is, melyeket a 10. és a 11. században egyaránt használtak. (Kovács VI. típus) A töredékes lelőhelyek egy részének 10. századi periódusából lovas vagy lószerszámos sírok, íjászfelszereléssel ellátott férfiak, ezüst ruhadíszeket használó nők temetkezéseit mentették meg (Szentes-

Nagytőke-Jámborhalom I–II., Szentes-Kistőke-Libahalom, Fábiánsebestyén-Csárdahalom), sőt a Nagymágocs-Mágocs-érnél feltárt egyik lovas sírban aranyozott ezüst övvvereteket is találtak. A többi temetőnek már a korai periódusát is csak szegényes, vagy melléklet nélküli sírok jellemzik (Szentes-Szentilona, Szentes-Kaján, Szegvár-Oromdúló, Szegvár-Erdei F. u.), s ez a tendencia folytatódik a 11. század folyamán is, kiegészülve első királyaink érméivel.

A Gyula környéki töredékes és közöletlen temetők lovas, fegyveres sírjainak csoportosulása ugyancsak egy 10. századi központra utal. Gyulavarsánd-Laposhalom, illetve Gyula-Téglagyár 70, illetve 170 sírja azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy népesebb, 300–400 síros vagy annál is nagyobb temetőiket a 10. századtól a 12. század elejéig folyamatosan használták.

Lényegében a Szentes környéki népesebb, de szegényesebb leletanyagú temetőkhez hasonló 10. századi lelőhelyek sorát ismerjük kisebb számban Hódmezővásárhely, valamint Mezőberény-Szabadkígyós térségéből, s nagyobb mennyiségben a Gyoma és Kunszentmárton közötti területről. A férfiak mellett legfeljebb íjászfelszerelést és lószerszámot, ritkábban lócsontokat találunk, a nők szerény ékszerkészletét néhány esetben vékony préselt ruhadíszek egészítik ki. Egyedül Békéscsaba, Mezőmegyer és Sarkad rozettás lószerszámú sírjai utalnak e térség egy kisebb régiójában egy rangosabb közösség jelenlétére. Néhány vitatott, illetve bizonytalan megítélésű lelőhelytől eltekintve, Hódmezővásárhely és Gyoma-Kunszentmárton térségére nem jellemzőek a 10–11. századi, folyamatosan használt temetők (4. kép). A Maros–Körös közéről a már említett szentesi mellett egyedül a Mezőberény-Gyula mikrorégió területén találunk ilyen jellegű temetőket.

Az ezredforduló táján nyitott új lelőhelyek láncolata a Maros torkolatvidékétől a Tisza, valamint a Hármas-Körös mentén mutatható ki, egészen Mezőberény területéig (6. kép). A Mezőség a jelek szerint a 11. században is gyéren lakott volt. Egészen sajátos jelenséggel találkozhatunk ellenben a vizsgált térség keleti részén, a Békéstől Újkígyósig terjedő területsávban. Egyre gyarapszik azon temetők száma, amelyekben a 11. század közepéig kimutathatók a más területeken addigra már évtizedek óta eltűnt fegyveres, lószerszámú mellékletadás nyomai (Újkígyós-Skoperda-tanya, Békés-Povádzug, Sarkadkeresztúr-Csapháti legelő), sőt ezek sora a dél-bihari részekre is átnyúlik (Magyarhomorog-Könyadomb 25. sír, íjászfelszerelés I. András denárja kíséretében). Mindez a pogány hagyományok szívós tovább élésével, illetve a kereszténység térnyerésének lassúságával magyarázható. E temetők használata a 10. század végen vagy a 11. század elején ugyanolyan típusú leletanyaggal kezdődött, mint amilyen a közelben talált szabadkígyósiak használata végződött. Szabadkígyós-Tangazdaságban (15. sír: zárt állatfejes karperec), valamint Szabadkígyós-Páligeten (7. sír: pödrött végű hajkarikák) már feltűnnek azok az ékszertípusok, melyek használata nagy mennyiségben csak a későbbi évtizedek során terjedt el. Mindez azt jelzi, hogy a két népesség viszonylag rövid idő (akár néhány év, vagy egy-két évtized) elteltével követhette egymást. Hasonló jelenséget ezeken kívül csak a Mezőség északnyugati peremén figyelhetünk meg: Nagyszénás-Svábföldön, valamint Eperjes-Nagykirályságon lovas íjász sírokban S-végű hajkarikákat találtak.

További tanulságokkal szolgál a teljesen, vagy közel teljesen feltárt temetők sírszáma, melyet a mellékelt táblázatban tekinthetünk át:²²⁸

1. táblázat Közel teljesen vagy teljesen feltárt 10–12. századi temetők a Maros–Körös közben

Table 1. Entirely or almost entirely excavated tenth–eleventh century cemeteries of the Maros–Körös interfluvium

Lelőhely	feltárt száma	sírok	elpusztult becsült száma	sírok	temető használati ideje (év)
Békéscsaba-Erzsébethely	1		-		?
Eperjes-Takács-tábla	7		-		?
Gádoros-Bocskai u.	4		-		?
Gerendás-Petőfi TSz homokbányája	2		-		?

²²⁸ A magányos sírok, illetve a kis sírszámú temetők közül csak azokat vettem figyelembe, melyek helyszínén történt régészeti megfigyelés vagy hitelesítő ásatás, amely tisztázta, hogy nem számolhatunk ott további temetkezésekkel.

Hódmezővásárhely-Gorzsa, Kis P.-tanya	65	-	50–60
Hódmezővásárhely-Nagysziget	134	-	150–170
Hódmezővásárhely-Szakálhát	48	-	40–50
Kunágota	6	-	
Medgyesegyháza-Kétegyházi út	31	1–5?	30–40
Mezőmegyer-Kerepeczki-tanya	1	-	?
Mindszent-Koszorús-dűlő	3	3–4?	?
Nagyszénás-Svábfield	4	-	?
Orosháza-Nagy A.- tanya	6	-	?
Sarkadkeresztúr-Csapháti-legelő	132	-	80–100
Szabadkígyós-Pálliget	19	5–6?	20–30
Szegvár-Oromdűlő	372	75–85	120–150
Szegvár-Szőlőkalja	62(63)	-	60–70
Szentes-Borbásfield	20	-	20–30
Szentes-Derekegyházi oldal	8	-	?

Az adatokból egyértelmű, hogy a térség lelőhelyei zömmel kis létszámú közösségek hagyatékainak tekinthetők. A jelenleg rendelkezésre álló keltezési módszerekkel sajnos nem tudjuk eldönteni, hogy a kis sírszámú, 2–20 síros temetőket milyen hosszú ideig (néhány évig, vagy egy-két évtizedig) használták-e? További problémát jelent, hogy a feltárások, illetve a hitelesítő ásatások objektív okokból csak az adott lelőhely szűk környékére korlátozódtak. Ennek következtében jelenleg eldönthetetlen az a kérdés, hogy azok valóban magukban álltak, avagy olyan temetkezési egységek részét képezték, mint a nagyfelületű ásatások során megfigyelt Kiskundorozsma környéki lelőhelyek? Ennek a lehetőségét felvetik ugyan az Orosháza határában feltárt, egymás közelében fekvő kis temetők (Nagy A.-tanya, Pusztai I.-tanya), a numizmatikai és régészeti adatok ellenben arra utalnak, hogy azok használata között akár több évtizedes különbség is lehet. Ugyancsak a jövő természettudományos vizsgálataitól remélhetünk választ arra, hogy e sírok és temetők halottai ugyanazon, egymással rokon családok tagjai, esetleg azok egymást követő generációi voltak, avagy csupán a véletlennek köszönhetően választottak egymás közelében lévő nyughelyet? A közepes méretű (31–65 síros) valamint a nagyobb (132–372 síros) temetők sem jeleznek népesebb falvakat. A feltételezett 30–60, illetve 80–170 éves használati idővel összevetve, kicsiny, maximum három-hat családból álló települések használhatták azokat. Hasonló méretűeknek sejtethetjük a töredékes lelőhelyeket is (Mezőberény-Kérhalom: 86+X, Békés-Povádzug: 144+X, Gyula-Téglagyár: 170+X, Gyulavarsánd-Laposhalom: 70+X sír). Félezret vagy ezret meghaladó sírszámú temetőknek a térségben nincs határozott nyoma. Az eddig elmondottakat összegezve úgy tűnik, hogy a Maros–Körös közötti területen a 10. században kis létszámú, rövid ideig használt szállásokon telepedtek meg a honfoglaló magyarok.

A népesség túlnyomó része a sírokból talált mellékletek alapján viszonylag szerény anyagi körülmények között élt, kiemelkedő minőségű ötvöstárgyak ritkán kerültek elő sírjaikból. Nincs határozott nyoma annak sem, hogy számottevő szerepet játszottak volna a kalandozó hadjáratokban. Nemcsak a karakterisztikus fegyveres réteg hiányzik, de hagyatékukban csekély a mennyisége a zsákmányolt tárgyaknak, nyugati vagy bizánci érméknek, s az azok beolvasztásából nyert számottevő ékszeranyagoknak vagy ruhadíszeknek. A vizsgált terület leletanyagának összetétele mikrorégióként eltér egymástól. A mellékletekben gazdag sírokról és temetőket a fentiekben már érintettem. Ezen felül a Szentes környéki lelőhelyek közös vonása a bizánci-balkáni eredetű tárgyak (ékszerek, mellkeresztek, csatok, érmék) jelentős mennyiségben történő előfordulása. Ugyanezen térségre jellemző a pödrött végű hajkarikák Kárpát-medencei viszonylatban is jelentős számú koncentrációja, különösen az ún. Alföldi típusú változatok gyakori felbukkanása. E lelettípus kisebb számban előfordul ugyan a terület más temetőiben is, a Szentes-környékihez hasonló gyakoriságuk azonban másutt nem jellemző. Azt a hiányos adatok miatt nem tudom megítélni, hogy a 11. század-

ban nyitott temetőikben a korábban itt élt népesség utódai, vagy máshonnan ide telepített közösségek tagjai nyugodtak-e?

A vizsgálati eredményeket egy mondatban összefoglalva, mind a temetők sírszáma, mind azok használati idejének hossza (tehát a településtörténet alakulása), valamint leletanyaguk összetétele alapján markáns különbségek figyelhetők meg a Maros–Körösköze mikroregionális csoportjai között. E megállapítás súlya akkor válik különösen szembetűnővé, ha összevetjük azt a térség 10–11. századi településtörténetére vonatkozó történeti hipotézisekkel.

Mielőtt azokra rátérnénk, érdemes ismét szembesíteni a Maros–Körös köze régészeti leletek alapján kibontakozó települési képét Kristó Gyulának a honfoglaló magyarok életmódjára vonatkozó megállapításaival:

„A honfoglalók csakis az alföldi, síkvidéki területeket szállták meg [...] Ez részint homokpusztákat, részint löszhákat foglalt magában: steppék, illetve ligetes, valamint erdős steppék voltak. Bizonyosra vehető azonban, hogy még az alföldi jellegű terület egésze sem jöhet számításba a honfoglalók szálláshelyeül. A térséget szabdaló folyókat nagy kiterjedésű árterek, galériaerdők kísérték, a legeltetésre alkalmas, partosabb részeket gyakran szakították meg mocsarak és lápok. Síkvidéki jellegük ellenére, vízjárta voltak miatt kevésbé bizonyultak megszállásra alkalmasnak [...] ugyanis a nedves, vizenyős talaj nem kedvezett a lótarásnak.”²²⁹

A mikroregionális elemzés eredményének ismeretében bátran kijelenthetjük: Kristó megállapításait a legcsekélyebb mértékben sem támasztja alá a 10–11. századi temetők elhelyezkedése.

A Maros–Körös köz 10. századi településterületére vonatkozó hipotéziseit a helynevekre alapozva fogalmazta meg Györffy György. Kiindulópontja az volt, hogy az állattartó életmóddal szűkszerűen együtt járt a legelőváltás, mely a főemberek esetében egy-egy nagyobb folyó mentén zajlott, útvonalát pedig megrajzolhatjuk e vezetők pusztá személynevéből képzett helynevek alapján, melyek a téli és a nyári szállások emlékét őrzik.²³⁰ Erre alapozva úgy vélte, hogy a Fehér- majd a Hármas-Körös déli partja mentén az Anonymus által is említett Ond vezér leszármazottai, a Bor-Kalán nemzetség tagjai nomadizáltak, Hunyad megyei nyári (1453: Baar, 1387: Kalanteluk) és Szentés közelében fekvő téli (Kaján) szállásaik között.²³¹ Részben ugyanerre a területre, a Hármas-Körös, majd a Sebes-Körös déli partjára rekonstruálta Gyalu nemzetségfő útvonalát is (téli szállásként a Körös torkolata előtt, a jobb parton található Gyalu pusztát megjelölve), magyarázat nélkül hagyva viszont azt, hogy miként fért meg a két előkelő nemzetség ugyanazon a területen.²³² Régészeti források alapján e rekonstruált birtoklástörténethez csak óvatos megjegyzéseket tudok hozzáfűzni.²³³ Egyrészt nyilvánvaló, hogy a Körösök mentén a kiterjedt lápos, mocsaras, időszakosan vagy állandóan vízzel borított területek miatt sem nagyszámú állattartó folyamatos terelgetésére nem volt lehetőség (tegyük hozzá: szükség sem), másrészt a hipotézis olyan mikrorégiókat kapcsol össze, melyek régészeti jellemzői jelentős mértékben eltérnek egymástól.

Györffy a Gellért-legenda alapján elfogadta azt, hogy Ajtony vezér országának északi határa a Körösig terjedt. Az általunk tárgyalt területen szálláspárt viszont csak a Maros északi partjára rekonstruált, Marosvártól Ajtonymonostorán át addig a pontig, ahol a folyó a hegyekből kilép. Itt Ajtony egyik őseinek, Gládnak a nevét viselte volna Kladova/Galadva falu.²³⁴ Ezt látszólag alátámaszthatják a régészeti kutatások is. Kürti Béla a Maros és a Száraz-ér között lévő terület (lényegében a Györffy által feltételezett útvonal) lelőhelyeit a 10–11. században egyértelműen folyamatosan, ugyanazon népesség által használtként értelmezte.²³⁵ Az e helyütt szállást foglalók véleménye szerint eredendően az „Ajtony-törzshöz” tartozhattak, amit alátámasztanak erős bizánci-balkáni

²²⁹ KRISTÓ 1996, 214–215.

²³⁰ GYÖRFFY 1970, 191–242.

²³¹ GYÖRFFY 1970, 237–239.

²³² GYÖRFFY 1970, 232.

²³³ A történeti földrajz részéről Györffy feltevéseit határozott és megalapozott kritika érte: KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973–1974.

²³⁴ GYÖRFFY 1970, 234.

²³⁵ KÜRTI 1994, 378.

kapcsolataik is. A terület közrendű népessége Ajtony bukása után is háborítatlanul tovább folytatta életét.²³⁶ Valójában e hipotézis a rendelkezésünkre álló leletanyag alapján nem igazolható. Az eleve gyéren betelepített vidékre főként a 10. század második felében nyitott, s a 11. század elején felhagyott temetők jellemzőek (Nagylak-Temető, Sajtény, Arad-Csája, Arad-Gáj, Kovaszinc), számosat pedig a 11. században nyitottak (Makó-Igási járandó, Nagylak-Csanádpalotai határ, Germán, Zimándújfalu-Földvári puszta, Glogovác/Öthalom). Folyamatos használatúnak – némi fenntartással – kizárólag Magyarpécska-Nagysánc temetője tekinthető, a gyanúba vett többi lelőhelyrészlet ilyen következtetés levonására nem alkalmas. Északnyugaton, Hódmezővásárhely déli határrészében is megfigyelhető azon lelőhelyek sora, amelyeket korábbi előzmény nélkül, a 11. században létesítettek. A töredékes temetőkön kívül (maroslelei lelőhelyek, Hódmezővásárhely-Gorzsa, Keleti A. tanya, Hódmezővásárhely-Kossuth TSz) ezt támasztják alá a nagyobb részükben, vagy teljesen feltárt Hódmezővásárhely-Hunyadi-halom/Barcirét, illetve a Gorzsa-Kis P. tanya mellett talált sírmezők.

A Maros–Körös köz 10. századi településtörténetéhez újabban Makk Ferenc fűzött figyelemre méltó megjegyzéseket.²³⁷ Feltevése szerint a 10. század első felében e területen a harmadik számú törzsszövetségi méltóság, a karha törzse telepedett meg.²³⁸ A karha innen vezette déli és nyugati irányú kalandozó hadjáratait, amelyek bizonyságaul a bizánci pénzek és más bizánci tárgyak szolgálnak. A 940-es, 950-es években a tisztséget Bulcsú töltötte be, akinek hatalma vetekedett a nagyfejedelmével. Halála után az új nagyfejedelelem, Taksony felszámolta a karha hatalmát, törzsét vagy annak egy részét áttelepítette a Dunántúlra, a Balatontól északra, területüket pedig az Árpádokkal szövetséges „Ajtony”-törzs, Ajtony ismeretlen nevű elődje vette birtokába, talán 955–958 között.²³⁹ Makk Ferenc szellemes ötletét régészeti módszerekkel nehezen lehetne igazolni. Legkevésbé a hivatkozott érmekkel: a nyugati kalandozásokra igen csekély bizonyítékkal szolgálnak a mindössze három (!) lelőhelyről előkerült denárok (Mindszent-Koszorús-Dűlő, Orosháza-Nagy A.-tanya, Orosháza-Pusztaszentetornya). Bizánci pénzek előkerüléséről ugyan hét lelőhelyről van tudomásunk, de ezek közül három (Szentcsanak-Nagyhegy, Orosháza-Pusztai I.-tanya, Szegvár-Hevesi/Purger-tanya) a század utolsó harmadában került ki a verdéből, a negyedik (Eperjes) meghatározatlanul elveszett. Egyedül a kunágotai, 924–944 között kibocsátott ezüst érmék illeszkednének e koncepcióba. A fennmaradó további két lelőhely (Szentcsanak-Borbásföld és Hódmezővásárhely-Kopáncs) 948–959 közötti réz pénzei egyrészt éppen csak beleférnek a megadott időhatárok közé, másrészt anyaguknál fogva aligha alkalmasak arra, hogy a karha hatalmát és bizánci érdekeltségeit reprezentálják. Bulcsút 948-ban aligha értéktelen rézpénzekkel ajándékozták meg, a kapott aranyaknak viszont a térségben semmi nyoma nincsen. Csakúgy, mint a 10. század első kétharmadára keltezhető arany vagy ezüst ékszereknek.²⁴⁰ Valójában a térség temetőinek egy részéből kimutatható bizánci-balkáni eredetű ékszerek zöme rosszezüst vagy bronz öntvény, zömmel a 10. század második feléből vagy a 11. század elejéről, amelyek nem alkalmasak arra, hogy nagyhatalmú törzsszövetségi vezetők diplomáciai ajándékait, vagy akár csak hadizsákmányát reprezentálják. A bizánci eredetű ezüst ékszerek jelentős koncentrációja Gyula-Téglagyár közületen, s ezért részleteiben nem ismert temetőjéből mutatható ki, ennek alapján többen itt sejtik a gyulák központját.²⁴¹ A Makk Ferenc által feltételezett folyamatok szerint a 950-es évek végén nemcsak a karhát és családját, de népe egy részét is áttelepítették a Dunántúlra. Ez olyan jelentős népmozgást eredményezett volna, amelynek nyomát temetők sorának megszűnésével, illetve újak nyitásával régészeti módszerekkel is észlelnünk kellene. Két mikrorégió (Szentcsanak környéke, illetve a Mezőberény-Békéscsaba közötti terület) ez bizonyosan nem mutatható ki, de ezek sorához hozzákapcsolhatjuk Gyula vidékét is. A fennmaradó térségekben a kisméretű (2–20 síros) temetőket eleve rövid ideig használták, de annyi azért látható, hogy a 10.

²³⁶ KÜRTI 1994, 379.

²³⁷ MAKK 2003, 3–15; MAKK 2005, 227–232.

²³⁸ MAKK 2005, 230.

²³⁹ MAKK 2005, 230–231.

²⁴⁰ MESTERHÁZY 1990, 87–115; MESTERHÁZY 1991, 145–177.

²⁴¹ BÓNA 1986, 211; MESTERHÁZY 1993, 455.

század folyamán, egészen annak végéig folyamatosan kimutatható a felhagyásuk, s mások megnyitása, s mindez nem egyetlen hullámban történt. A közepes méretű (31–65 síros) temetők zömének a lezárása is inkább a század utolsó harmadában történt. Egyedül a Maros északi partvonala mentén, Makótól Arad környékéig találunk egy olyan lelőhelyhorizontot, amelynek a nyitása a 10. század közepére keltezhető. Összességében tehát a tárgyalt hipotézisben felvetett településtörténeti folyamatot a régészeti leletanyag nem támasztja alá.

A kutatás jelenlegi állása alapján nehezen megválaszolható az a kérdés, hogy a honfoglaló magyarok milyen, s mekkora létszámú népességet találtak a Maros–Körös közén?²⁴² Történetési feltevések szerint Csongrád várát a 9. században bolgárok építették, s földrajzi nevek alapján (Csongrád, Kurca, Osztora, Lándor) uralmuk alatt tartották a Tisza partmenti sávját is.²⁴³ A bolgár jelenlétnek azonban semmiféle régészeti bizonyítéka nincs. Egyetlen szórvány lelet, az állítólag Szentés környékén előkerült, ma a British Museumban őrzött öntött bronz lovasfigura támaszthatná alá a dunai bolgárok dél-alföldi 9. századi jelenlétét.²⁴⁴ A szentesi csüngő párhuzamai valóban szép számban kerültek elő Bulgária területéről, ezeket azonban az újabb szakirodalom határozottan a 10–11. századra datálja!²⁴⁵ Mindezt kitűnően alátámasztják a hajdúszoboszló-árkoshalmi temető 151. sírjában talált hasonló csüngő kísérő leletei (nagy méretű S-végű hajkarikák, elkalapált végű fonott ezüst gyűrű), amelyek ismeretében egyértelmű, hogy e sír mindenképpen a 11. században került földbe, s feltehetőleg nem is annak a legelején. Mindez azt jelenti, hogy a Szentés környéki lovas csüngőt egyértelműen törölhetjük a vidék 9. századi bolgár népességének régészeti hagyatékából, amely ezzel nullára redukálódott. Az említett tárgy nagy valószínűséggel a környék valamelyik 10. vagy 11. századi köznapi temetőjéből kerülhetett elő.

Egyértelműen a szlávokhoz köthető temető vagy sírlelet a Maros–Körös közéről mindeddig nem került elő.

A kutatók körében vitatott, hogy az avarok leszármazottai megélték-e e területen a magyar honfoglalást?²⁴⁶ Az szembetűnő, hogy a kései avar temetők elterjedési területe részben eltér a honfoglaló magyarokétól. Míg a Tisza és a Körös partmenti sávját mindkét népesség megszállta, a Mezőség központi területeit a magyarokkal ellentétben a kései avarok sűrűn betelepítették.²⁴⁷ A szarvas-kákapusztai temető esetében merült fel annak a lehetősége, hogy nemcsak a 9. században, hanem a 10. századba átnyúlóan is használta az elszegényedett avar közösség, melynek sírjai között két jellegzetes honfoglalás kori tárgyakkal (kengyelek, rozettás lószerszámveret) eltemetett halott is volt.²⁴⁸ A temető 9. századra történő keltezését megkérdőjelezte Madaras László.²⁴⁹ Más kutatók a késő avar temetők szélső sávjának kései típusú vereteiből, illetve a szegényes sírok nagy számából következtettek azok 9. századi használatára.²⁵⁰ E szórványos adatok egyelőre nem elégségesek ahhoz, hogy (bármennyire valószínűnek tartható egyébként) nagy létszámú, a magyar honfoglalás idejét megelőző avar kori népességet ki tudjunk mutatni. E kérdés tisztázása a közeljövő kutatásának kulcsfeladata lesz.²⁵¹

²⁴² E kérdésről összefoglalóan, további irodalommal lásd: Szőke 1993, 33–43.

²⁴³ Györffy 1963, 882; Bóna 1984, 372.

²⁴⁴ Bóna 1984, 372; Szalontai 1996, 29; Paszternák 2000b, 71–72.

²⁴⁵ Паппе 2008, 169–170, Tabl. LXXXIX–XC.

²⁴⁶ Szőke 1993, 33–43.

²⁴⁷ ADAM 2002, Karte 4.

²⁴⁸ Szalontai 1987–1989, 309–347.

²⁴⁹ Madaras 1993, 11–32.

²⁵⁰ Ricz 1993, 171–186; Juhász 1993, 137–150.

²⁵¹ Szőke Béla Miklós megfogalmazása szerint: „Egyetlen dologra azonban mégiscsak esélyünk van. Miután nyilvánvalóvá vált, hogy a 9. századi Alföldet lényegében változatlan összetételben a korábbi századok lakossága népesítette be, kísérletet tegyünk arra, hogy az avar kori emléktárgyak módszeres rendbetételével meghatározzuk, melyik az az emlékcsoportja, mely az avar történelem írásos forrásokban már nyomon nem követhető kései időszakából származik.” Szőke 1993, 40–41. A régió településeinek kerámiaanyagára vonatkozóan: Szőke 1980, 181–203.

IRODALOM

- ADAM 2002 Szentpéteri, J. (Hrsg.): Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. I–II. *Varia Archaeologica Hungarica* 13. Budapest 2002.
- BAKAY 1978 BAKAY K.: Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén (Gräberfelder an der Eipel aus der Zeit der ungarischen Landnahme und Staatsgründung). *Studia Comitatus* 6 (1978).
- BAKAY–KISZELY 1972 BAKAY, K.–Kiszely, I.: Neue Angabe zur Geschichte des Komitates Békés in der Landnahmezeit (Gräberfelder von Gerendás und Mezőkovácsháza). *Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 3 (1972) 103–122.
- BANNER 1931 BANNER J.: A bánkúti lovas sír. *Dolgozatok* 7 (1931) 187–204.
- BANNER 1933–1934 BANNER J.: Ásatások a hódmezővásárhelyi határ batidai és gorzsa részében (Ausgrabungen in den Grenzteilen Batida und Gorzsa von Hódmezővásárhely). *Dolgozatok* 9–10 (1933–34) 251–271.
- BANNER 1937 BANNER J.: A hódmezővásárhelyi múzeum ásatásai 1935-ben (Die Ausgrabungen des Museums von Hódmezővásárhely im Jahre 1935). *Dolgozatok* 13 (1937) 50–69.
- BANNER 1939 BANNER J.: Békés község területének története a honfoglalás koráig. Békés 1939.
- BANNER 1943 BANNER B.: Honfoglalás kori sír Mezőmegyeren. *Dolgozatok* 19 (1943) 172–174.
- BANNER 1956 BANNER J.: Békéscsaba területének története a legrégibb időktől a magyar honfoglalásig. Gyoma 1956.
- BÁLINT 1932 BÁLINT A.: Honfoglaláskori sírok Ószentivánon és Bánkúton (Gräber aus der Landnahme-Zeit zu Ószentiván und Bánkút). *Dolgozatok* 8 (1932) 256–265.
- BÁLINT 1936 BÁLINT A.: A szakálhádi Árpád-kori temető (Gräberfeld aus der Árpádenzeit in Szakálhád). *Dolgozatok* 12 (1936) 205–221.
- BÁLINT 1937 BÁLINT A.: A hódmezővásárhelyi ref. gimnázium régiséggyűjteménye. VI–XI. rész. *Dolgozatok* 13 (1937) 181–194.
- BÁLINT 1941 BÁLINT A.: Csanád, Arad és Torontál k. e. e. vármegyék régészeti katasztere. Makó 1941.
- BÁLINT 1971 BÁLINT Cs.: X. századi temető a szabadkígyósi-pálligeti táblában (Tenth century cemetery in the Pál liget plot of Szabadkígyós). *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 1 (1971) 49–88.
- BÁLINT 1974 BÁLINT Cs.: A gádorosi honfoglaláskori nyereg (Sedlo èpohi zavoevanija vengrami rodiny iz Gadorosa – La selle de l'époque de la conquete hongroise trouvée a Gádoros). *Archaeologiai Értesítő* 101 (1974) 17–44.
- BÁLINT 1991 BÁLINT, Cs.: Südungarn im 10. Jahrhundert. *Studia Archaeologica* 11. Budapest 1991.
- BENDE–LŐRINCZY 1997 BENDE L.–Lőrinczy G.: A szegvár-oromdűlői 10–11. századi temető (Das Gräberfeld von Szegvár-Oromdűlő aus dem 10. bis 11. Jahrhundert). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 3 (1997) 201–285.
- BLAZOVICH 1985 BLAZOVICH L.: A Körös-Tisza-Maros-köz középkori településrendje. Békéscsaba 1985.
- BLAZOVICH 2000 BLAZOVICH L.: A Dél-Alföld képe. In: Kristó Gy.–Makk F. (szerk.): *Európa és Magyarország Szent István korában*. Szeged 2000, 351–364.

- B. Nagy–Révész 1986 B. NAGY K.–RÉVÉSZ L.: Egyedi típusú honfoglalás kori íj csontmaradványai Hódmezővásárhely-Nagyszigetről (Knochenbeschlüge eines landnahmezeitlichen Bogens individuellen Typs von Hódmezővásárhely-Nagysziget). *Communicationes Archaeologicae Hungaricae* (1986) 123–134.
- BÓKA–MEDGYESI 2007 BÓKA G.–MEDGYESI P.: 36. Békéscsaba-Kender u. 46. In: Régészeti Kutatások Magyarországon (2007) 170.
- BORSY 1996 BORSY Z.: Az alföldi táj átalakulása. In: Rakonczai J.–Szabó F. (szerk.): A mi Alföldünk. Békéscsaba 1996, 5–16.
- BÓNA 1984 BÓNA I.: A népvándorlaskor és a korai középkor története Magyarországon. In: Bartha A. (szerk.): Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig I. Budapest 1984, 265–373.
- BÓNA 1986 BÓNA I.: Dáciától Erdőelvéig. In: Makkai L.–Mócsy A. (szerk.): Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig. Budapest 1986, 107–234.
- BÓNA 1997 BÓNA I.: A honfoglaló magyarság régészeti hagyatékának társadalomtörténeti tanulságai. *Magyar Tudomány* (1997) 12.1451–1461.
- BULLA–MENDÖL 1947 BULLA B.–MENDÖL T.: A Kárpát-medence földrajza. Budapest 1947.
- CSALLÁNY 1933–1934 CSALLÁNY G.: Honfoglalás és Árpádkori leletek. In: Avarkori és IX–XIII. századi magyar leletek a szentesi múzeumban. *Dolgozatok* 9–10 (1933–34) 235–241.
- CSALLÁNY 1941 CSALLÁNY G.: Újabb honfoglalás kori leletek Szentes környékéről (Neuere Funde der ungarischen Landnahmezeit aus der Umgebung von Szentes). *Folia Archaeologica* 3–4 (1941) 182–192.
- DIENES 1962 DIENES István: Nemzetségi (tamga) a békési honfoglaláskori íjcsonton (Sippenzeichen [Tamga] auf dem Bogenknochen von Békés aus der Zeit der Landnahme). *Folia Archaeologica* 14 (1962) 95–109.
- DIENES 1965 DIENES I.: A honfoglaló magyarok. In: Nagy. Gy. (szerk.): Orosháza története és néprajza. Orosháza 1965, I.136–174.
- DIENES 1972 DIENES I.: A honfoglaló magyarok. Budapest 1972.
- FEHÉR 1957 FEHÉR, G.: Beiträge zum Problem des ungarisch-slavisches Zusammenlebens. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 8 (1957) 269–318.
- FETTICH 1931 FETTICH N.: Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához (Zur Archäologie der ungarischen Landnahmezeit). *Archaeologiai Értesítő* 45 (1931) 48–112, 315–329.
- FETTICH 1937 FETTICH N.: A honfoglaló magyarság fémművessége I–II. (Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn I–II.) *Archaeologica Hungarica* 21. Budapest 1937.
- FÉK 1962 FEHÉR G.–ÉRY K.–KRALOVÁNSZKY A.: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter (Grabfunde des Mitteldonaubeckens aus dem ungarischen Landnahme- und Früharpadenzeit. Fundkataster). Régészeti Tanulmányok 2. Budapest 1962.
- GÁLL 2013 GÁLL E.: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői (10th and 11th century burial sites in the Transsylvanian basin, the Partium and the Banat). Szeged 2013.
- GYÖRFFY 1959 GYÖRFFY Gy.: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára. Budapest 1959.
- GYÖRFFY 1963 GYÖRFFY Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest 1963.
- GYÖRFFY 1970 GYÖRFFY Gy.: A honfoglaló magyarok települési rendjéről (Über das

- Siedlungssystem der landnehmenden Ungarn). *Archaeologia Értesítő* 97 (1970) 191–242.
- GYUCHA–LISKA–MEDGYESI 1998 GYUCHA A.–LIKSA A.–MEDGYESI P.: 86. Gyomaendrőd. Ugari tanyák, Csabai út (MRT 8. k. 4/120. lh). In: *Régészeti Kutatások Magyarországon* (1998) [2001] 148.
- HAMPEL 1900 HAMPEL J.: A honfoglalási kor hazai emlékei. In: Pauler Gy.–Szilágyi S. (szerk.): *A magyar honfoglalás kútfoi. A honfoglalás ezredéves emlékére a Magyar Tud. Akadémia megbízásából Gróf Kuun Géza tisztt., Fejérpataky László, Hampel József, Thallóczy Lajos rend., Marczali Henrik lev., Jagić V[atroslav]. k. tag, Hodinka Antal, Maróthi Rezső és Dr Vári Rezső közreműködésével.* Budapest 1900, 505–830.
- HAMPEL 1907 HAMPEL J.: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest 1907.
- JANKOVICH 1996 JANKOVICH B. D.: Adatok a Körösvidék középkori vízrajzához és a vizek hasznosításához (Medieval Data on the Hydrography and the Exploitation of the Körös River). *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 16 (1996) 305–349.
- JUHÁSZ 1993 JUHÁSZ I.: Szarvas környéki temetők 9. századi leletei (Funde aus awarischen Gräberfeldern aus dem 9. Jahrhundert in der Umgebung von Szarvas). In: LŐRINCZY 1993, 137–150.
- JUHÁSZ 1996 JUHÁSZ I.: X–XI. századi temetkezések Békés megye északi területén (Bestattungen des X–XI. Jh. im nördlichen Teil des Komitates Békés). *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 16 (1996) 157–173.
- KMTL 1994 Kristó Gy.–Engel P.–Makk F. (szerk.): *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század). Budapest 1994.
- KOVALOVSZKI 1957 KOVALOVSZKI J.: Régészeti adatok Szentés környékének településtörténetéhez. *Régészeti Füzetek* 5. Budapest 1957.
- KOVALOVSZKI 1960 KOVALOVSZKI J.: A szarvasi honfoglaláskori ezüst karperec (Das Silberarmband von Szarvas aus der Zeit der Landnahme). *Folia Archaeologica* 12 (1960) 173–182.
- KOVÁCS 1986 KOVÁCS, L.: Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38 (1986) 195–225.
- KOVÁCS 1989 KOVÁCS, L.: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. *Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts.* *Fontes Archaeologici Hungariae.* Budapest 1989.
- KOVÁCS 1994 KOVÁCS, L.: Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs-Petőfi Str. *Varia Archaeologica Hungarica* VI. Budapest 1994.
- KOVÁCS 1995 KOVÁCS L.: A Kárpát-medence kétélű kardjai a 10. század 2. feléből (Die zweischneidigen Schwerter des Karpatenbeckens in 2. Hälfte des 10. Jahrhunderts). *Communicationes Archaeologicae Hungaricae* (1994–1995) [1995] 153–189.
- KOVÁCS 2013 KOVÁCS L.: A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat (Die landnahmezeitlichen und früharpadenzeitlichen Gräberfelder von Quartier und Dörfer mit hinblick auf die vorgeschichte. Ein Abriss). In: RÉVÉSZ–WOLF 2013, 511–604.
- KOVÁCS–VADAY 2011 KOVÁCS, L.–VADAY, A.: Örménykút site 52: section of a cemetery from the period of the Hungarian conquest. In: Vaday, A.–Jankovich B., D.–Kovács, L.: *Archaeological investigations in country Békés 1986–1992.* *Varia Archaeologica Hungarica* XXV. Budapest 2011, 587–637.
- KRISTÓ 1981 KRISTÓ Gy.: Békés megye a honfoglalástól a török világ végéig. Békés-

- csaba 1981.
- KRISTÓ 1996 KRISTÓ Gy.: A honfoglalók megtelepedése a Kárpát-medencében. In.: Veszprémy L. (szerk.): Honfoglaló őseink. Budapest 1996, 207–222.
- KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973–1974 KRISTÓ Gy.–MAKK F.–SZEGFŰ L.: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II (Données á la connaissance des toponymes hongrois „anciens” I–II). Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae – Acta Historica (1973–1974).
- KÜRTI 1973 KÜRTI B.: Mezőberény területének története a honfoglalásig. In: Szabó F. (szerk.): Mezőberény története I. Mezőberény 1973, 17–69.
- KÜRTI 1994 KÜRTI B.: Régészeti adatok a Maros-torok vidékének 10–11. századi történetéhez (Archäologische Angaben zur Geschichte der Umgebung der Marosmündung in den 10.–11-ten Jahrhunderten). In: Lőrinczy G. (szerk.): A kőkortól a középkorig. Szeged 1994, 369–386.
- KÜRTI–SZEGFŰ 1983 KÜRTI B.–SZEGFŰ L.: Honfoglalás, megtelepedés, államalapítás. In: Kristó Gy. (szerk.): Szeged története I. Szeged 1983, 221–277.
- LANGÓ 2000a LANGÓ P.: Megjegyzések a 10–11. századi huzal- és sodrott karpercek kronológiájáról (Beiträge zur Tracht und Benutzungszeit der Draht- und Gedrehten Armringe im Karpatenbecken des 10.–11. Jahrhunderts). A Jósza András Múzeum Évkönyve 42 (2000) 33–57.
- LANGÓ 2000b LANGÓ P.: Honfoglalás kori temetők Szarvas területén (Landnahmezeitliche Gräberfelder in Szarvas). A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 6 (2000) 287–347.
- LANGÓ–TÜRK 2003a LANGÓ P.–TÜRK A.: Honfoglalás kori női sír Szentes derekegyházi oldal határréséből (Female grave from the conquest period at Szentes-derekegyházi oldal). Szentes 2003, 1–20.
- LANGÓ–TÜRK 2003b LANGÓ P.–TÜRK A.: Előzetes beszámoló a Szentes környékén 2002-ben végzett honfoglalás kori régészeti lelőhelyek hitelesítő feltárásáról. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében (2003) 193–202.
- LANGÓ–TÜRK 2004 LANGÓ P.–TÜRK A.: Honfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorús-dűlőn. (Adatok a szíjbefűzős bizánci csatok és a délkelet-európai kapcsolatú egyszerű mellkeresztek tipológiájához) (Landnahmezeitliche Gräber in Mindszent-Koszorús-dűlő. [Angaben zur Typologie der trapezförmigen byzantinischen Schnallen und eifachen Brustkreuze mit südosteuropäischen Beziehungen]). A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 10 (2004) 365–457.
- LÁSZLÓ 1941 LÁSZLÓ Gy.: A népvándorláskori temetők térképezéséről (Sur la cartographie des nécropoles de l’époque de la migration des peuples). Folia Archaeologica 3–4 (1941) 265–267.
- LÁSZLÓ 1944 LÁSZLÓ Gy.: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest 1944.
- LÁSZLÓ 1984 LÁSZLÓ Gy.: A város története a honfoglalás korában. In: Nagy I. (szerk.): Hódmezővásárhely története. Hódmezővásárhely 1984.
- LICHTENSTEIN–RÓZSA 2004 LICHTENSTEIN L.–RÓZSA Z.: 267. Nagyszénás-Svábföld. Régészeti Kutatások Magyarországon (2004) [2005] 252.
- LISKA 1996 LISKA A.: X–XI. századi temető Örménykúton (Ein Friedhof aus dem X–XI. Jahrhundert in Örménykút). A Békés Megyei Múzeum Közleményei 16 (1996) 175–208.
- LISKA 2005 LISKA A.: 42. Békéscsaba, Mokri-, vagy Gorka-tanya. Régészeti Kutatások Magyarországon (2004) [2005] 177.
- LISKA 2006 LISKA A.: 39. Békéscsaba, Mokri (Gorka-tanya). Régészeti Kutatások Magyarországon (2005) [2006], 185–186.
- LISKA–MEDGYESI 2002 LISKA A.–MEDGYESI P.: Honfoglalás kori temető részlete Medgyesegyháza-Kétegyházi út, homokgödör lelőhelyen (Ein Gräber-

- feldteil aus der Landnahmezeit auf dem Fundort Medgyesegyháza-Kétegyházi út, homokgödör). A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 8 (2002) 409–447.
- LŐRINCZY 1985 LŐRINCZY G.: Szegvár-Szőlőkalja X. századi temetője (Das Gräberfeld von Szegvár-Szőlőkalja aus dem 10. Jh). Communicationes Archaeologicae Hungaricae (1985) 141–162.
- LŐRINCZY 1993 Lőrinczy G. (szerk.): Az Alföld a 9. században. Szeged 1993.
- LŐRINCZY 2000 LŐRINCZY Gábor: Szegvár területének településtörténete a 6. század végétől a 13. század végéig. In: Farkas Gy. (szerk.): Szegvár. Egy település története. Szegvár 2000, 51–88.
- MADARAS 1993 MADARAS L.: Az alföldi avarság 9. századi továbbélésének lehetőségéről a régészeti források tükrében (Das vermutete Fortleben des Awarentums im 9. Jahrhundert in der Tiefebene im Spiegel der archäologischen Quelle). In: LŐRINCZY 1993, 11–32.
- MRT 6 Ecsedy I.–Kovács L.–Maráz B.–Torma I.: A szeghalmi járás. Békés Megye Régészeti Topográfiája IV.1. Magyarország Régészeti Topográfiája 6. Budapest 1982.
- MRT 8 JANKOVICH B. D.–MAKKAY J.–SZŐKE B. M.: A szarvasi járás. Békés Megye Régészeti Topográfiája IV.2. Magyarország Régészeti Topográfiája 8. Budapest 1989.
- MRT 10 JANKOVICH B. D.–MEDGYESI P.–NIKOLIN E.–SZATMÁRI I.–TORMA I.: Békés és Békéscsaba környéke. Békés Megye Régészeti Topográfiája IV.3. Magyarország Régészeti Topográfiája 10. Budapest 2008.
- MAKK 2003 MAKK F.: Turkia egész szállásterülete. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae – Acta Historica 117 (2003) 3–24.
- MAKK 2005 MAKK F.: A magyarok földje és a vezéri törzsek szálláshelyei a X. században. In: Almási T.–Draskóczy I.–Jancsó É. (szerk.): Studis Professoris – Professor Studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára. Budapest 2005, 227–232.
- MEDGYESI 1993 MEDGYESI P.: 10–11. századi temető Sarkadkeresztúr határában. Előzetes jelentés (Ein Gräberfeld aus dem 10.–11. Jahrhundert in der Gemarkung Sarkadkeresztúr. Vorläufiger Bericht). A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 30–31.2 (1993) 487–511.
- MEDGYESI 1995 MEDGYESI P.: Avar kori sírlelet és 10–11. századi magyar temető részletei Gyulavarsánd-Laposhalomról (Awarenzeitlicher Grabfund und Teile eines ungarischen Gräberfeldes aus dem 10–11. Jh. von Gyulavarsánd-Laposhalom). Altum Castrum 4 (1995) 98–118.
- MEDGYESI 1996a MEDGYESI P.: Néhány Békés megyei avar kori és X–XI. századi lelet (Funde aus der Awarenzeit und aus dem X–XI. Jahrhundert im Komitat Békés). A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 16 (1996) 129–156.
- MEDGYESI 1996b MEDGYESI P.: Az Elek-téglagyári 10–11. századi temetőrészlet (Der Gräberfeldteil Elek-Téglagyár aus dem 10–11. Jahrhundert). Savaria 22.3 (1992–1995) [1996] 197–206.
- MEDGYESI 2002 MEDGYESI P.: Az Újkígyós, Skoperda-tanyánál feltárt 10–11. századi temetőrészlet (Friedhofsteil aus dem 10–11. Jahrhundert, der bei dem Skoperda-Bauernhof in Újkígyós freigelegt wurde). A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 23 (2002) 145–217.
- MEDGYESI 2013 MEDGYESI P.: Régészeti adatok Békés megye 10–11. századi történetéhez (Archäologische Angaben zur Geschichte des Komitates Békés im 10–11. Jh). In: RÉVÉSZ–WOLF 2013, 667–680.
- MESTERHÁZY 1980 MESTERHÁZY K.: Nemzetségi szervezet és az osztályviszonyok kialaku-

- lása a honfoglaló magyarságnál. Budapest 1980.
- MESTERHÁZY 1990 MESTERHÁZY K.: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben I (Gegenstände byzantinischen und balkanischen Ursprunges in den ungarischen Gräberfeldern des 10.–11. Jh., I). *Folia Archaeologica* 41 (1990) 87–115.
- MESTERHÁZY 1991 MESTERHÁZY K.: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben II (Gegenstände byzantinischen und balkanischen Ursprunges in den ungarischen Gräberfeldern des 10–11. Jh., II). *Folia Archaeologica* 42 (1991) 145–177.
- MESTERHÁZY 1993 MESTERHÁZY K.: Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez. *Századok* 127 (1993) 450–468.
- MÓRA 1926 MÓRA F.: Lovassírok Kunágotán (Reitergräber aus der Landnahmezeit in Kunágota). *Dolgozatok* 2 (1926) 123–135.
- MÓRA 1932 MÓRA F.: Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorláskori és korai magyar leletekben. *Ethnographia* 43 (1932) 54–68.
- PASZTERNÁK 2000a PASZTERNÁK I.: Árpád-kori falu és temető Szentes-Szentilonadombon (Ein Arpadenzeitliches Dorf und sein Gräberfeld in Szentes-Szentilona-Hügel). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 6 (2000) 403–428.
- PASZTERNÁK 2000b PASZTERNÁK I.: A honfoglalástól a török hódoltság koráig. In: Kis-Rácz A.–Labádi L.–Vörös G. (szerk.): Szentes helyismereti kézikönyve I. Szentes 2000, 69–98.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1971 PÁLÓCZI HORVÁTH A.: X. századi temető a szabadkígyósi tangazdaság homokbányájában (Tenth century cemetery in the sand-pit of the model-farm of Szabadkígyós). *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 1 (1971) 7–46.
- PÁRDUCZ 1942 PÁRDUCZ M.: Szarmata telep és Árpád-kori temető Hódmezővásárhely-Kopáncson (Siedlung der Sarmatenzeit und Gräberfeld der Árpádenzeit zu Hódmezővásárhely-Kopáncs). *Dolgozatok* 18 (1942) 154–155.
- PÁRDUCZ 1943 PÁRDUCZ M.: Árpád-kori temető Hódmezővásárhely-Kopáncson (Gräberfeld der Árpádenzeit in Hódmezővásárhely-Kopáncs). *Dolgozatok* 19 (1943) 183–194.
- RACZKY 1987 RACZKY, P.: Öcsöd-Kováshalom. In: Raczky, P.–Tálas, L. (eds.): A settlement of the Tisza-culture. The Late Neolithic of the Tisza-region. Budapest–Szolnok 1987, 61–83.
- Рашиев 2008 Рашиев, Р.: Българската езическа култура VII–IX. век (The Bulgarian pagan culture 7th–9th century). София 2008.
- RÉVÉSZ 1996a RÉVÉSZ L.: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert). Miskolc 1996.
- RÉVÉSZ 1996b RÉVÉSZ L.: Honfoglalás kori temető Szentes-Borbásföldön. Szabó János Győző ásatása nyomán (Ein landnahmezeitliches Gräberfeld in Szentes-Borbásföld. Nach der Ausgrabung von János Győző Szabó). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 2 (1996) 299–336.
- RÉVÉSZ 1997 RÉVÉSZ L.: Honfoglalás kori női sír Békéscsaba-Erzsébethelyen (Ein landnahmezeitliches Frauengrab in Békéscsaba-Erzsébethely). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 3 (1997) 169–195.
- Révész 2006 RÉVÉSZ L.: Magyar honfoglalás kori sírok keltezési lehetőségei. Régészeti keltezés – természettudományos keltezés (Möglichkeiten einer

- datierung der Gräber aus der Zeit der Landnahme durch der Ungarn: Archäologische Datierung – Naturwissenschaftliche Datierung). Arrabona 44.1 (2006) 411–440.
- RÉVÉSZ–WOLF 2013 Révész L.–Wolf M. (szerk.): A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged 2013.
- RICZ 1993 RICZ P.: Adatok az északbácskai avar temetők felhagyásának időrendi kérdéséhez (Angaben zur chronologischen Frage der Auflassung der awarischen Gräberfelder der Nordbatschka). In: LŐRINCZY 1993, 171–186.
- RUSU–DÖRNER 1962 RUSU, M.–DÖRNER, E.: Săpătura de salvare de la Țiclău. Materiale și Cercetări Arheologice 8 (1962) 705–711.
- SZABÓ 1980 SZABÓ J. Gy.: Árpád-kori falu és temetője Sarud határában, IV. A sírok relatív és abszolút kronológiája, a temető jellege (Árpádenzeitliche Siedlung und ihr Friedhof in der Gemarkung von Sarud, IV. Absolute und relative Chronologie des Friedhofes). Az Egri Múzeum Évkönyve 16–17 (1978–79) [1980] 45–136.
- SZALONTAI 1987–1989 SZALONTAI Cs.: Megjegyzések az Alföld IX. századi történetéhez. II: Szarvas-Kákapusztá késő avar temetője (Zametki po istorii Vengerskoj nizmennosti v IX veke. II: Avarskij mogil'nik Sarvaš-Kakapusta-Kettőshalom – Anmerkungen zur Geschichte der Tiefebene im 9. Jahrhundert. II: Das awarische Gräberfeld von Szarvas-Kákapusztá Kettőshalom). A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 31–32 (1987–1989) [1992] 309–347.
- SZALONTAI 1996 SZALONTAI Cs.: Az Alföld a 9. században. In: Pálfi Gy.–Farkas L. Gy.–Molnár E. (szerk.): Honfoglaló magyarság, Árpád-kori magyarság. Antropológia–régészet–történelem. Szeged 1996, 23–41.
- SZATMÁRI 1996 SZATMÁRI I.: Honfoglalás kori lovas sírok Décsén (Reitergrabstätten aus der Zeit der Landnahme in Décse) In: Révész L.–Wolf M. (szerk.): A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Miskolc 1996, 162–186.
- SZÉLL 1940 SZÉLL M.: Elpusztult falvak, XI–XVI. századbeli régészeti leletek Szeged és Hódmezővásárhely határában. Dolgozatok 16 (1940) 159–180.
- SZÉLL 1941 SZÉLL M.: XI. századi temetők Szentés környékén (Les cimetières du Xème siècle aux environs de Szentés). Folia Archaeologica 3–4 (1941) 231–265.
- SZÉLL 1942 SZÉLL M.: Elpusztult falvak, XI–XII. századbeli régészeti leletek Szentés határában. Dolgozatok 18 (1942) 128–134.
- SZÉLL 1943 SZÉLL M.: Elpusztult falvak, XI–XVI. századbeli régészeti leletek Csongrád vármegye területén (Vernichtete Dörfer, und Funde aus den X.–XVII. Jahrhunderten im Kom. Csongrád). Dolgozatok 19 (1943) 176–182.
- SZÓKE 1962 SZÓKE B.: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok I. Budapest 1962.
- SZÓKE 1980 SZÓKE, B. M.: Zur awarenzeitliche Siedlungsgeschichte des Körös-Gebietes in Südost-Ungarn. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 32 (1980) 181–203.
- SZÓKE 1993 SZÓKE B. M.: A 9. századi Nagyalföld lakosságáról (Die Bevölkerung der Großen Ungarischen Tiefebene im 9. Jahrhundert). In: LŐRINCZY 1993, 33–43.

FÜGGELÉK

A TISZA–MAROS–KÖRÖS KÖZÉNEK SOROS TEMETŐI A 10. SZÁZADTÓL
A 12. SZÁZAD ELSŐ HARMADÁIG²⁵²

20. Öthalom/Glogovac (Ro); 23. Arad-Csálya (Ro); 24. Zimándújfalu/Zimandu Nou-Földvári puszta (Ro); 26. Magyarpécska/Pecica-Nagysánc (Ro); 99. Nagylak-Csanádpalotai határ; 100. Nagylak, ismeretlen lelőhely; 101. Makó, ismeretlen lelőhely; 102. Maroslele-Kuzslic telek; 103. Maroslele-Bíró I. földje; 104. Maroslele-Temető; 107. Tápe-Lebő; 108. Tápe-Malajdok; 110. Muszka/Mâsca (Ro); 112. Makó-Igási járandó; 120. Kovaszinc/Covasânt (Ro); 121. Világos/Şiria-Balta Jâtei (Ro); 122. Sikló/Şiclău-Gropoiaie (Ro); 123. Gyulavarsánd/Vârşand-Laposhalom (Ro); 124. Kisjenő/Chişineu-Criş-Dohányos (Ro); 125. Csárdaszállás-Hanzély-tanya; 126. Mezőberény-Bodzáshalom; 127. Mezőberény-Kérhalom; 128. Mezőberény-Körös-híd; 129. Mezőberény-Békési út; 130. Békés-Tarhos, Városerdő; 131. Békés-Völgypart; 132. Békés-Povádzug; 133. Békés-Hidashát; 134. Békés-Rosszerdő laposa; 135. Békés-Soványhát; 136. Békéscsaba-Mezőgazdasági Szakiskola; 137. Békéscsaba-Erzsébethely; 138. Mezőmgyer-Kerepeczki-tanya; 139. Békéscsaba-Gyógyszertári központ; 140. Békéscsaba-Sírhalom; 141. Szabadkígyós-Pál liget; 142. Szabadkígyós-Tangazdaság; 143. Újkígyós-Skoperda-tanya; 144. Doboz-Faluhely; 145. Doboz-Katonai tábor; 146. Sarkad-Peckesvár; 147. Sarkadkeresztúr-Csapháti legelő; 148. Gyula-Téglagyár; 149. Gyula-Kálvária-domb; 150. Gyula-Nagy-Szabados J. tanya; 151. Gyula-Vármegyeház udvara; 152. Gyula-Fövenyes; 153. Kun-ágota-Boldog A. földje; 154. Medgyesegyháza-Uhrin A. földje; 155. Medgyesegyháza-Kétegyházi út; 156. Medgyesegyháza-Bánkút, Rózsamajor; 157. Elek-Téglagyár; 170. Békésszentandrás-Pálinkás-ér; 171. Endrőd-Szujókereszt; 172. Örménykút-Szilai-halom; 173. Szarvas- Szappanos; 174. Szarvas-Filyó-halom; 175. Szarvas-Tomasovszki-tanya; 176. Szarvas- Lómer-halom; 177. Szarvas-Őszölők, Velki-halom; 178. Szarvas-Padani-tanya; 179. Szarvas-Décsi-halom; 180. Szarvas-Tessedik S. utca; 171. Szarvas-Rózsás; 182. Gyoma-Kádár-tanya; 183. Békésszentandrás-Mogyoróshalom; 184. Csabacsüd-Szabadság utca; 185. Szarvas-Kákapuszt; 186. Szarvas-Egyházföld; 187. Örménykút-Telek-halom; 188. Gyomaendrőd-Ugari-tanyák; 190. Öcsöd-Kováshalom; 191. Kunszentmárton-Kökényzug, Jaksor 1.; 192. Kunszentmárton-Kökényzug, tűzkövesi őrház; 193. Kunszentmárton-Köttön; 194. Kunszentmárton-Pajor J. földje; 195. Kunszentmárton-Péterszög; 196. Eperjes-Kiskirályság; 197. Eperjes-Nagykirályság; 198. Fábiánsebestyén-Csárdahalom; 199. Fábiánsebestyén-Molnár-tanya; 200. Fábiánsebestyén-Mikecz-föld; 201. Gádos-Bocskai utca; 202. Nagyszénás-Vaskapu, Sváb-föld; 202a. Nagyszénás-Sváb-föld II; 203. Békéscsaba-Kender utca; 204. Gerendás-Grjecshalom; 205. Gerendás-Petőfi TSz; 206. Gerendás-Vízvári-tanya; 207. Orosháza-Kristó-téglagyár; 208. Orosháza-Rákóczi-telep; 209. Orosháza-Nagy I. tanya; 210. Orosháza-Pusztai I. tanya; 211. Orosháza-Pusztaszentetornya; 212. Békéssámson- Posztós J. telke; 213. Békéssámson-Szárazér part; 214. Békéssámson-Újosztás; 215. Mezőhegyes; 216. Mezőkovácsháza; 217. Dombegyháza; 218. Székkutas-Juhász-halom; 219. Földeák-Mártírok útja; 220. Hódmezővásárhely-Barcirét, Hunyadi-halom; 221. Hódmezővásárhely-Batida; 222. Hódmezővásárhely-Csomorkány; 223. Hódmezővásárhely-Gorzsa, Kis P. tanya; 224. Hódmezővásárhely-Gorzsa, Keleti A. tanya; 225. Hódmezővásárhely-Gorzsa, Vajnay-föld; 227. Hódmezővásárhely-Kopáncs, Szent-tanya; 228. Hódmezővásárhely-Kossuth TSz; 229. Hódmezővásárhely-Nagysziget; 230. Hódmezővásárhely-Rárós; 231. Hódmezővásárhely-Sarkaly; 232. Hódmezővásárhely-Solt-Palé; 233. Hódmezővásárhely-Szakálhát; 235. Mindszent-Korom E. földje; 236. Mindszent-Koszorús-dűlő; 237. Mindszent-Lu-

²⁵² Előkézsület alatt álló doktori disszertációmban a Kárpát-medence valamennyi, az érintett korszakból származó lelőhely egyedi azonosító számot kapott, amelyek segítségével azonosíthatók a lelőhelyek elterjedését szemléltető térképeken. Ennek következtében a számozás jelen esetben nem 1-el indul, s a lelőhelyek sem abc rendben követik egymást. A Kárpát-medence vízrendezés előtti állapotát mutató alaptérképet az MTA BTK Régészeti Intézete bocsátotta rendelkezésemre, amelyért ez úton is szeretnék köszönetet mondani Benkő Elek igazgatónak. A térképek végleges kidolgozását Berta Adrián végezte, akinek szintén köszönöm a munkáját.

dasoldal; 238. Mindszent-Wimmer J. földje; 239. Szegvár-Cickazug; 240. Szegvár-Erdei F. utca; 241. Szegvár-Kórógyszentgyörgy; 242. Szegvár-Oromdúló, Puskin TSz homokbányája; 243. Szegvár-Oromdúló, Boros-féle homokbánya; 244. Szegvár-Oromdúló, Hevesi/Purger föld; 245. Szegvár-Szőlőkalja; 246. Szentes-Borbásföld; 247. Szentes-Derekegyházi iskola; 248. Szentes-Derekegyház, Berényi B. földje; 249. Nagymágocs-Mágocs-ér; 250. Nagymágocs-Homokbánya; 251. Szentes-Szentilona; 252. Szentes-Kaján; 253. Szentes-Kistőke, Libahalom; 254. Szentes-Kossuth utca; 255–255a. Szentes-Nagytőke, Jámborhalom I–II; 255b. Szentes-Kunszentmártoni út; 256. Szentes-Nagyhegy; 257. Szentes-Szentlászló, Tárkány-Szűcs I. földje; 257a. Szentes-Szentlászló, Kánvási S. földje; 258. Magyartés-Zalota; 259. Örménykút-Veres tehén dombja; 260. Örménykút-Maczonkai-domb; 261. Gyulavári-Uradalmi szőlők.

TENTH–ELEVENTH-CENTURY CEMETERIES IN THE MAROS-KÖRÖS INTERFLUVE

Summary

The study is based on 133 sites from the Tisza-Maros-Körös region about which some sort of information is available. Most of the cemeteries are incomplete: the excavated portions range from one or two burials to several dozen graves. Bearing these in mind, the picture offered here is extremely schematic. The cemeteries in the area enclosed by the Tisza, Maros and Körös rivers can be divided into six main groups with the following characteristics:

I. The majority of the relatively few sites in the zone along the northern Maros bank can be assigned to the later tenth–early eleventh century. A section of the region's latest large cemetery was uncovered at Zimándújfalu-Földvári puszta. Not one single tenth-century small burial ground (Kovács's Type IV) has yet been found in this micro-region (although the cemetery at Sajtény may represent this type). We can assume the permanent settlement of larger communities from the later tenth century and in the eleventh century.

II. The finds from the zone between Mezőberény and Gyula suggest that the greater part of the population lived in villages that had evolved from the earlier encampments from the tenth to the early twelfth century. The number of sites dating exclusively to the tenth century is low. The archaeological evidence is consistent with the literary sources according to which pagan traditions and burial practices survived until the mid-eleventh century. The archaeological record contains no indication of the arrival and settlement of a larger population in the eleventh century whose costume and burial rites differed from those of the local population. An early power centre appears to have evolved in the Gyula area, where the encampments and cemeteries were larger than the other contemporaneous ones lying farther to the north.

III. The ancient Hungarians of the Conquest period settled on small encampments occupied for a brief time. Judging from their grave goods, the population lived under humble circumstances since they apparently did not possess outstandingly well-crafted metal artefacts. The cemeteries all lie along the permanently or seasonally flooded floodplains of the Körös. It would appear that this mobile population had occupied this region until the close of the tenth century and, in some cases, up to the early eleventh century. There is no conclusive evidence for larger tenth-century burial grounds or for village cemeteries that were used continuously until the late eleventh or early twelfth century. Owing to the scanty data, it is uncertain whether the people buried in the eleventh-century cemeteries were the descendants of the communities that had settled in the region earlier or newcomers transplanted here from other regions.

IV. A chain of briefly used tenth-century burial grounds and tenth–eleventh-century larger village cemeteries (Kovács's Types V and VI) can be clearly discerned in the Szentes and Mindszent areas. Status and rank is solely indicated by mount-ornamented belts, and both costume types worn by the period's wealthy women are attested in the area. It is therefore possible that a part of the tribal/kindred aristocracy had interred their dead in separate burial grounds associated with their

encampments, while others used the cemeteries of the larger, more populous permanent villages in this micro-region. None of the more briefly used burial grounds (or the associated encampments) appear to have survived after the tenth century, and the same holds true for some of the village communities whose prosperity varied (at least judging from the archaeological finds). However, most of the latter survived into the eleventh century. There are some indications of renewed burial in some cemeteries that had been previously abandoned, often several decades earlier (Szentcs-Szentlászló, Tárkány Szűcs I farmstead, Grave 12), suggesting that the descendants of the population that had earlier interred its dead in the cemetery had remained in the area.

V. The small tenth-century cemeteries with richly furnished burials are wholly lacking in the Hódmezővásárhely area. There are very few burial grounds that were only used during this period (Solt-Palé, Szőlőhalom, Szakálhát). None of the burials yielded male insignia of rank or even a sabre, and this also holds true for the early period of the tenth–eleventh-century cemeteries that are assumed to have been used continuously. At the same time, there are several sites that were established in the eleventh century and had no earlier antecedents. In sum, we may say that there is no evidence for large cemeteries with several hundred burials from either the tenth or the eleventh century. The communities made up of a few families living on settlements established on the flood-free islands overlooking the floodplains had cemeteries with a few dozen burials. This population lived humbly and no more than one or two families were members of the tribal/kindred aristocracy.

VI. The loessy Mezőség region lying in the middle of the Maros-Körös interfluvium was a rather sparsely occupied area compared to the above regions located beside rivers. Tenth- and eleventh-century cemeteries are only known along those sections of the Mágocs and Száraz Streams where the floodwaters of these streams and their oxbows created extensive seasonally or permanently water-covered areas. This region is characterised by a dominance of small tenth-century burial grounds. Cemeteries used throughout the tenth and eleventh century are generally lacking, and only in the case of the burial grounds at Orosháza-Rákóczi-telep and Békéssámszon-Szárazérpart can a continuous use perhaps be assumed. A few cemeteries were probably opened in the eleventh century.

Révész László

MNM Régészeti Tár, SZTE BTK Régészeti Tanszék

1088 Budapest, Múzeum krt. 14–16.

6722 Szeged, Egyetem u. 2.

revesz.laszlo@hnm.hu